

Geçmişten Günümüze Vâizlik, Vâizler ve Vaazlar Hakkında Bazı Tespit ve Teklifler

Mustafa Öcal*

Öz

Makalede, önce vaaz ve vâizlik kavramları açıklanmıştır. Sonra Osmanlı Devleti dönemi vâizlerinin yaptıkları vaazlara değinilmiş, devletin son dönemindeki vâizlerin yetersizliklerinden bahsedilerek, kâmil vâizler yetiştirilebilmesi amacıyla açılan Medresetü'l-Vâizîn ve Medresetü'l-İrşad hakkında bilgi verilmiş, ancak dönemin olumsuz şartları sebebiyle söz konusu medreselerden amaçlanan hedefe ulaşamadığı anlatılmıştır. Cumhuriyet döneminde ise yıllarca din eğitimi ve öğretiminin yasaklanması sebebiyle bu alanda yaşanan sıkıntılar anlatılmış, akabinde çok partili sisteme geçildikten sonra İmam-Hatip Liseleri ile dinî eğitim yaptırın yükseköğretim kurumlarının açılması ve mezunların bu alanda görev almaya başlamalarıyla giderek vâizlik ve vaazlar alanında kemiyet ve keyfiyet bakımından gelişmenin başladığına dikkat çekilmiştir. Makale; vâizlerde olması gereken nitelikler ve vaazlarda usûl/yöntem hakkında bilgi verildikten sonra bir değerlendirmeye tamamlanmıştır.

Anahtar kelimeler: vaiz, vaizlik, vaaz, medresetü'l-vâizîn, medresetü'l-irşad, vaazlarda usûl.

Abstract

Comments and Suggestions on Preachers and Sermons from the Past to the Present

This article, having explained the terms “preacher” and “sermon”, deals with sermons given by preachers of Ottoman State, deficiency of preachers in the last period of the state, schools established in order to educate and train preachers such as Madrasah al-Wâizîn (school of preachers) and Madrasah al-Irshad (school of guidance) and the failure of the project because of the poor conditions of the period. In the period of Republic, there were many discomforts due to the oppressions on the religious education. In the multi-party period, İmam Hatip High schools and other higher education institutions were established, graduates of these schools started to take the office of preachers. Therefore, there is apparent advancement in terms of quantity and quality. The article ends with the qualities that preachers should have and method for sermons.

Key words: preacher, sermon, school of preachers, school of guidance, method for sermons.

* Yrd. Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
(mocal@uludag.edu.tr)

Giriş

Sözlüklerde vaaz, öğüt vermek, uyarmak, sakındırmak anlamlarında kullanılmıştır. Terim olarak ifade etmek gerekirse vaaz; Hz. Muhammed (s.a.v.)’den zamanımıza kadar süregelen ve Müslümanları dinî konularda aydınlatmak amacıyla camilerde yapılan konuşmanın veya dinî sohbetin adıdır.¹ Yahut; bir kimseye, kalbini yumuşatacak, kendisini iyiliğe sevk edecek sûrette söz söyleme, dinî öğüt vermektir.² Vaaz yapan kişiye vâiz, yapılan işe/göreve ise vâizlik denir.

Kur’an-ı Kerim’de vaaz kelimesi kullanılmamakla birlikte birçok âyette mev’iza, vâizîn, ayrıca va’z kökünden fiiller geçer. Allah Teâlâ, Hz. Peygamber’e; *insanları dine hikmetle, güzel öğüt ve en güzel usülle / yöntemle davet etmesini* emretmektedir.³ Ayrıca Hz. Peygamber’e; ‘çevresindekilere vaaz ve nasihatte bulunması’ emredilmektedir.⁴ Kur’an’da, vaaz’a yakın anlamda; zikir, zikrâ, tezkîr, tezkire ile aynı kökten türeyen diğer kelimeler kullanılmıştır. Nitekim Hz. Peygamber’in; ‘yalnız hatırlatıcı’ (müzekkir) olduğu bildirilir. Ancak, zikir ve tezkirle bütün insanlığa hitap edilirken vaazda hedef kitle genellikle Müslümanlardır.⁵ Kur’an’da Hz. Peygamber’in tebliğ ve davet görevini yerine getirirken müjdeleyici ve sevindirici haberler vermeleri ‘tebşîr’, İlâhî emirlere uymayanları ise kötü bir âkıbetin beklediğini haber verip onları uyarmaları ‘inzâr’ kavramıyla ifade edilir.⁶

Ömer Nasuhi (Bilmen) ise; vaazı ‘nasihat’ bağlamında ele alarak şöyle demektedir: “Nasihat; dinleyenlerin kalbini yumuşatacak bir tarzda güzel bir lisan ile insanlara dünyevi, uhrevî vazifelerini öğretmekten, onlara Cenab-ı Hakkın sevap ve azabını hatırlatarak kendilerini doğru yola sevk etmekten ibarettir.”

“Nasihat; esasen hulûs, sâfiyet, nezâhet gibi manaları kapsayan gayet geniş bir lafızdır. Türkçedeki karşılığı ‘öğüt’ kelimesidir. Çoğulu ‘nesâyih’tir. Bu mühim vazifeyi ifa eden zata da ‘nâsîh’ denir.

“Halka nasihat veren bir zat, samimi bir kalbe sahip, onların hakkında her vecihle hayırhah bulunacağı cihetle ‘nâsîh’ unvanını almıştır.

¹ Vaaz ve Vâizlik konusunda geniş açıklamalar için bk. *el-Müfredat*, “va’z” maddesi; *et-Ta’rifat*; “va’z” maddesi.

² Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, s. 1370.

³ Nahl, 16/125.

⁴ Bk. Nisâ, 4/63; Kâf, 50/45; Zâriyât, 51/55; Ğâşiye, 88/21-22.

⁵ Geniş açıklamalar için bk. Hasan Cirit, “Vaaz”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, 404-407.

⁶ Bk. M. F. Abdalbâkî, *el-Mu’cem*, “bşr”, “nżr” maddeleri; ayrıca inzar konusunda geniş bilgi için bk. Turgay Gündüz, *Kur’an’da Korku Motifi (İnzar Kavramına Eğitimsel Yaklaşım)*, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.

“Vaaz, mev’iza lafızları da nasihat lafzıyla eşanlamlı olarak aynı manada kullanılır. Bu vazifeyi ifa eden zata da ‘vâiz’ namı verilir.”⁷

Bu bağlamda ifade etmeliyiz ki; Hz. Muhammed’in, çeşitli vesilelerle ve bilhassa namazlardan sonra sahabe ile sohbet edip, vaaz ve nasihatte bulunduğu dair rivayetler mevcuttur.⁸ Hutbeleri ise çoğunlukla kısa ve özlü idi.⁹ Cuma ve Bayram namazı hutbelerinde birkaç âyet okur, arkasından da cemaate vaaz ve nasihatte bulunurdu.¹⁰ Vali olarak görevlendirdiği kişilere ise; ‘gittikleri yerde insanlara vaaz ve nasihatte bulunmalarını’ öğütlerdi.¹¹

A. Osmanlı Devleti Dönemi Vâizleri ve Vaazları

1. Osmanlı Devleti Döneminde Vâizlik ve Vâizler

Vaaz, İslâm tarihi boyunca bütün İslâm ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de kesintisiz devam eden bir dinî hizmet alanı olagelmıştır. Osmanlı vâizleri, medreseden yetişmekteydi. İlk asırlardaki medrese programlarında yalnızca dinî/naklî dersler değil aklî dersler de yer aldığı için vâizler dönemlerinin insanlarını hem dinî hem dünyevi konularda aydınlatabilecek donanımla yetişmekte idiler. Ancak XVII. asırdan itibaren aklî ilimlerin medrese programının dışına itilmesi sebebiyledir ki burada tahsil görenlerin ağırlıklı olarak naklî ilimlerle ve tek yönlü yetişmelerine sebep olmuştur. Bu durum, ünlü Osmanlı âlimi Kâtip Çelebi tarafından şöyle değerlendirilmiş ve eleştirilmiştir:

“Osmanlı devletinin kuruluşundan, merhum cennet mekân (Kanuni) Sultan Süleyman Han (974/1566) zamanına kadar hikmet ile şeriat ilimlerini cem’eyleyen muhakkık âlimler şöhrat bulur, itibar gördü.”

“Ebu’l-feth (Fatih) Sultan Muhammed Han (886/1481) ‘Medâr-ı Semâniye’ yaptırıp ‘kanun üzre ilimlerle meşgul oluna’ diye de vakfiyesine kayıt koymuş, ‘Hâşiye-i tecrid’ ve ‘Şerh-i mevakıf’ derslerinin okunmasını tayin (ve tespit) eylemişti.”

“Sonra gelenler ‘bu dersler felsefiyattır’ diyerek kaldırıp (onların yerine) ‘Hidâye’ ve ‘Ekmel’ dersleri okumayı makul gördüler. Yalnız bunlarla yetinme makul bir şey olmadığı için de, ne felsefiyat kaldı, ne Hidâye ne de Ekmel.”

⁷ Ömer Nasuhi (Bilmen), “Vaaz ve Vâizler”, *Sebilürreşad*, , 23 (589/15 Receb 1342 – 21 Şubat 1340), s. 266.

⁸ Bk. Nesâî, “*Seho*”, 99; Müsned, V. 91, 97, 105.

⁹ Ebû Dâvûd, “*Salât*”, 231.

¹⁰ Buhârî, “*İdeyn*”, 6; Müslim, “*Cum’a*”, 41; Tirmizî, “*Salât*”, 365.

¹¹ İbnü’l-Cevzî, *el-Kuşşâş ve’l-müzekkirün*, (nşr. M. Lutfi es-Sabbağ), Beyrut 1409/1988, s. 167’den nakleden Cirit; “Vaaz”, *DİA*, XXXII, 405.

“Böylece Rum diyarında, İstanbul ve çevresinde ilim pazarına kesat gelip, ehil kimselerin kökü kesilmeye yüz tutmuştu.”¹²

Sonraki asırlarda medrese eğitimi giderek daha da zayıflamıştır. Medreseden mezun olup vaaz etmek üzere kürsüye çıkanlar arasında, -belki de kendi eksikliklerini kamufle etmek amacıyla yahut birtakım kişisel çıkarları uğruna- dinin emir ve yasaklarını halka olduğu gibi anlatmak yerine, kendi menfaatlerine âlet etme gayreti içerisinde girebilenler de olmuştur.¹³

¹² Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak fi İhtiyâri'l-ehak, (İslâm'da Tenkid ve Tartışma Usûlü)* adıyla sadeleştiren Mustafa Kara, Marifet Yayınları, İstanbul 1981, s. 32-33.

Burada Süleyman Uludağ tarafından yapılan şu açıklamayı konunun izahı bakımından uygun buluyoruz: “Kâtip Çelebi burada söylediklerine, Keşfu'z-zünûn'da Hikmet yani Felsefe maddesinde de temas etmiştir. Orada anlattığına göre; Osmanlı devletinin ilk dönemlerinde şeriatla hikmeti ve nakil ile aklı bağdaştıran, uzlaştıran, birleştiren büyük âlimler vardı. Sonra müftülerden biri hikmetin ve felsefenin haram olduğu yolunda fetva verdi. Ondan sonra felsefi ilimlerin okutulması yasaklandı. Felsefe dersleri yerine Burhanüddin Merginânî'nin (593/1196) *el-Hidâye* diye meşhur olan Fıkıh kitabı ile onun şerhi olan Ekmelüddin Babertî (786/1384) tarafından *el-İnâye* adıyla kaleme alınan kitaplar okutuldu. İşte o tarihten itibaren ne şeriat kaldı ne de hikmet. Şer'i ilimlerin hepsi yok olmaya yüz tuttu vb.” (Bk. Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak fi İhtiyâri'l-ehak*, s. 33-34'teki (6) nolu dipnot açıklaması.)

¹³ Aksekili Ahmet Hamdi, “Şeriatı Menfaat ve Keyiflerine Alet Eden Vâizler”, *Sırat-ı Müstakîm*, 7 (182/16 Şubat 1327 - 11 Rebiülevvel 1330), s. 408-411. Ahmet Hamdi Akseki, bu konuda kaleme aldığı “*Şeriatı Menfaat ve Keyiflerine Alet Eden Vâizler*” başlıklı yazısında bir vâizi örnek olarak vermektedir.

Şöyle ki; vaaz etmek üzere kürsüye çıkan vâiz, önce kendisinin hiçbir fırkaya mensup olmayıp yalnız şer'i şerifin tercümanı olduğunu ifade eder. Her ne söylerse cemaate dinin hükümlerini anlatmaya çalışacağını belirtir. Üstelik cemaati ikna etmek amacıyla üç defa; “Vah (vallahi), billahi, tillahi hiçbir fırkaya intisabım yok, ancak şeriate tercümanlık edeceğim...” diye yemin de eder.

Akseki vâizin bu tavrından kuşku duyar. İslâm tarihi boyunca nice kişiler veya Emeviler, Abbasiler gibi bazı devletler tarafından şeriat kelimesinin nasıl istismar edildiğini hatırlayarak bu vâizin de aynı şekilde konuyu istismar edeceği endişesine kapılır. Bu arada daha iki sene önce 31 Mart faciasında şeriatın nasıl istismar edildiğini üzümlere hatırlar. Gerçekten de vâizin, konuşması ilerledikçe örnek olarak kullandığı bazı âyet ve hadisleri farklı şekilde yorumlamaya başladığını fark eder. İslâm'ın vahdeti / birlik ve beraberliği emrettiği halde -biraz önce verdiği sözlü teminatı unutarak- o gün mevcut iki siyasi fırkadan birisini eşkiya olarak göstermeye ve cemaati o fırka ile çarpışmaya zımnen teşvik etmeye başlar. Hatta hadis olarak nakledilen “*ihtilafı ümmeti rahmetün vâsiatün*” (ümmetimin ihtilafında geniş rahmet vardır) ifadesine dayanarak memlekette on beş

Başta İstanbul olmak üzere devletin bütün şehirlerinde olduğu kadar köylerindeki insanları da din yoluyla aydınlatacak yetişmiş elemanlara ihtiyaç vardı. Zira şehirlerde eğitim öğretim faaliyetlerinin yaygın olması, kültürlü insanlarla halkın gerek camilerde ve gerek cami dışında irtibat halinde olması, soru ve sorunlarına cevap bulma şansının bulunmasından dolayı bu manada fazla sıkıntı yaşanmaz iken, köylüler cehalet içinde boğulmakta ve çırpınmaktaydı. Dinin emir ve yasakları onlara gereği gibi anlatılmayıp, devlet otoritesi de giderek zayıflayınca ahlâkî bozulma yaygınlaşmış, cinayetler, hırsızlık, haksızlık vb. her türlü fenalık onları kuşatmıştı. Bu sebeple onları İslâmiyetten haberdar edecek, layık oldukları mertebeye yükseltecek din mürritlerine ve vâizlere ihtiyaç vardı. Şuhur-u selâse (üç aylar) ve bilhassa Ramazan ayı onlar için bir fırsat idi. Çünkü köylüler senenin ancak bu ayında “Ramazan hocası” yüzü görebilme ve bilgi edinme şansına sahiplerdi. Peki, köylere gönderilen Ramazan hocaları irşad vazifelerini hakkıyla yerine getirebiliyorlar mıydı?

Bu soruya cevap sadedinde Sebilürreşad’da yayımlanan bir makalede¹⁴ köylere giden ve akıllı, uslu olarak nitelendirilen bazı hocaların bile, küçük köylerde ve hatta büyük kasabalarda irşad vazifesini yerine getirirken ekseriyetle İsrailoğulları hikâyelerini öne çıkardıkları, birtakım hurafelerden

fırka daha olsa faydalı olacağını iddia eder vs. İşte o vâizin bu tavrı Aksekili Ahmet Hamdi’nin bu makaleyi yazmasına sebep olur.

Akseki makalesine, “Birlik hayat, ayrılık ise ölümdür” ara başlığı ile devam eder. Söz konusu vâizin âyet ve hadisleri nasıl yanlış anlayıp, yanlış yorumladığına, kendi içerisinde tutarsızlığına dikkat çeker. Sonra vâizin iddialarına karşılık çok sayıda âyet ve sahih hadisi örnek olarak nakletmek suretiyle İslâm’ın bütün Müslümanların birlik ve beraberlik içerisinde yaşamalarını emrettiğine vurgu yapar. Vâizin, hadis olarak naklettiği “ihtilafî ümmetî rahmetün vâsiatün” (ümmetimin ihtilafında geniş rahmet vardır) anlamına gelen ifadenin, hadis imamlarının çoğunluğu tarafından aslının olmadığına belirtildiğini, aslının olduğuna kâil olanlar arasında da tam bir ittifak olmadığına dikkat çeken Akseki, buna rağmen söz konusu vâizin sahih hadis gibi naklettiği bu sözden hareketle Müslümanları ihtilafa, ayrılığa teşvik ettiğini belirtir. Oysa hadis diye nakledilen bu ifadenin insanlık ve İslâm tarihi boyunca bütün milletlerin inkisara uğramalarına sebep olduğuna, birlik ve beraberliklerini bozan şeylerin başında o milletler arasında ortaya çıkan ayrılık belâsı haline geldiğine dikkat çeker. İslâm tarihi boyunca kurulan devletlerin arasına nasıl tefrikalar sokularak parçalandıklarına örnekler verir. Sonra da sözlerini şöyle tamamlar:

“Vâiz olacak kişiler çok ve doğru düşünsünler! Bilir-bilmez bu gibi şeyleri ortaya atarak milleti aşağılık çukuruna sürükleyeceklerine, milletler üzerinde cari olan İlahî kanunları kendi milletlerine güzelce anlatsınlar! Ve her milletin hayatîyetini sürdürmesinin, birlik ve beraberlik sayesinde olduğunu bildirsünler...”

¹⁴ Balıkesirli Sirefi, “Ramazan Vaazları”, *Sebilürreşad*, 1-8 (21-203), s. 403-406.

örnekler vererek vaaz ettikleri, nakli ve akli verilere ters düşecek şekilde dünyanın koca öküzün boynuzu üzerinde durduğu iddiasıyla açıklamalar yaptıkları ifade edilmiştir.

Makalenin devamında yazar; taşralarda Şaban ayında vekil müftü efendiler tarafından hocalara birer tavsiye (yazısı) verilerek köylere gönderildiğini, köyün ileri gelenleri tarafından hocanın ehliyet ve liyakatine çok defa ehemmiyet verilmediğini ifade ettikten sonra şöyle devam etmektedir: “Ehliyetsizler büyük büyük köylere giderken, hakiki ilim talebeleri ve hoca efendiler birkaç haneli köylerde ömürlerini telef etmekte ve neticede mağdur ve ümitsizlikle hayat sürmektedirler. Bazen de o kadar uğraştıkları halde bir tavsiye almaya bile muvaffak olamamaktadırlar. Tavsiye aldıktan sonra köylere kabul olunup olunmamak meselesi de başka konu! Çünkü Ramazandan önce tavsiye alarak köylere yerleşip, köylüleri memnun etmek için onların hoşuna gidecek şekilde beyanatta bulunarak tavsiyeli ve hakiki hocayı köylülere kovduranlar az değildir. İşte bu yüzden de çaresiz talebe-i ulûm (medrese talebesi) her vakit mağduriyet yaşamaya mahkûm olmaktadır. Meşihat-ı Celile-i İslâmiyemiz mahalli hükümetlerine telgrafla her halde bir kat’i emir ihsan buyurmalıdır. Çünkü mesele bir hayat meselesidir.”¹⁵

Yukarıda söz konusu edilen makalede “*talebe-i ulûmun (medrese talebesi) her vakit mağduriyet yaşadığından*” bahsedildiği ifade edilmektedir. Bu ifade ile kastedilen, medrese talebesinin “cerre çıkma” uygulamasıdır. Şöyle ki; her yıl ‘*şûhûr-u selâse*’ denilen ‘*üç aylar*’ da (Receb, Şaban ve Ramazan aylarında) ve bilhassa Ramazanda medreselerde derslere ara verilmekte, “*suhte*” (galat olarak; *softa*) diye anılan medrese talebeleri yurdun çeşitli bölgelerindeki köylere kasabalara dağılarak meslekî tatbikat / uygulama görevi yapmakta idiler. Bu aylarda medrese talebesi vâizlikle birlikte imamlık, hatiplik gibi diğer dinî görevleri de ifa ediyorlardı. Medrese talebesinin bu hizmetine karşılık halk da, maddî ve manevî yardımlarıyla onları ödüllendiriyordu. “Genellikle fakir öğrenciler bir yıl boyunca halkın verdiği ‘*cer akçesi*’ ve ‘*zekât akçesi*’ ile geçinmek durumundaydılar.”¹⁶ Medreselerin sağlıklı eğitim yaptırdığı asırlardaki bu uygulama genellikle olumlu sonuçlar vermiştir. Çünkü medrese talebesi, hem öğrenimini sürdürmek için harçlık biriktiriyor, hem müstakbel mesleği için uygulama (staj) yapıyor ve aynı zamanda birer aydın kişi olarak halkın ayağına gitmiş ve onlarla kaynaşmış oluyor,¹⁷ halkın bilgi ve kültür seviyesinin gelişmesinde de önemli katkılar sağlıyorlardı.

Bu uygulamanın, belirtilen faydası yanında öğrencileri adeta dilencilığe alıştırmaları ve kişilik ve karakterlerinde olumsuz etki yapması gibi negatif

¹⁵ Sirefi, *Ramazân Vaazları*, s. 403-406.

¹⁶ Mehmet İpşirli, “Cer”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VII, 388.

¹⁷ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara 1989, s. 53-54.

yanı da olabilmekteydi. Nitekim bu durum zaman zaman öğrencilerin memnuniyetsizliklerine ve şikâyetlerine sebep olmuştur. Hatta bazı medrese öğrencileri 'cerciliğin' mahzurlarını ve üç aylar boyunca yaşadıkları sıkıntıları ve bu uygulamaya olan tepkilerini yazılı olarak dile getirmişlerdir.¹⁸

2. Kâmil Vâizler Yetiştirebilmek İçin Arayışlar

a. Medrese Islah faaliyetleri

Yukarıda bahsedilen durumlar ve uygulamalar sebebiyle Osmanlı devletinin son döneminde vâizler hakkında memnuniyetsizlik ve şikâyetler giderek çoğalmaya başlamıştır. Bunda medresede naklî/dinî derslerin okutulup, mezun elemanların akli/dünyevî ilimlerden habersiz yetişmiş olmalarının da payı vardı. Çünkü yalnızca naklî ilimlerle yetişen vâizlerin giderek bilim ve teknolojinin geliştiği bir dönemde insanlara yeterince faydalı olamayacağı bir vakıa idi. Üstelik medrese, giderek sayıları çoğalan meslekî okulların ve XIX. yüzyılın ikinci yarısında üç defa kuruluş denemesinden sonra 1900 yılında bir daha kapanmamak üzere fiiliyata geçirilmiş olan Dâru'l-Fünûn'un karşısında da itibar kaybetmeye başlamıştı. Bu durumu fark eden dönemin Maarif Nazırı ve Şeyhülislâmları tarafından XX. asrın başında medreselerin ıslah edilmesi amacıyla peş peşe üç defa nizamname ve kanun hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur. *Birincisi*; 1910'da Maarif Nazırı Emrullah Efendi tarafından 48 madde halinde hazırlanıp yürürlüğe konulan Medâris-i İlmiye Nizamnamesidir.¹⁹ *İkincisi*; Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi tarafından 24 madde halinde hazırlanan ve 1 Ekim 1914'te hükümete kabul ettirerek yürürlüğe koydurduğu Islâh-ı Medâris Nizamnamesidir. Bu nizamname ile medreseler *Dâru'l-Hilâfeti'l-'Aliye Medresesi* olarak tek yönetim altında toplanmıştır.²⁰ *Üçüncüsü ise*; 1917'de Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi tarafından hazırlanıp hükümete kabul ettirerek yürürlüğe koydurduğu 16 maddelik Medâris-i İlmiye Hakkında

¹⁸ Bk. (Talebe-i Ulûm'dan) Ethem Rûhi, "Dertlerimiz: Cercilik", *Sebilürreşad*, 10 (248/7 Receb 1331 Perşembe - 30 Mayıs 1329), s. 230-232.

¹⁹ Bk. *Düstûr*, 2 (Tertib-i Sâni), s. 127-138; *Beyânü'l-Hak*, 64, s. 1285-1288; *Beyânü'l-Hak* 65, s. 1300-1304.

²⁰ Bu Nizamnâme; "Dâru'l-Hilâfeti'l-'Aliye Medresesi (Nizamnâme-Ders Cetveli-Suret-i Tedris ve Kitaplar-Talimatnâme), İstanbul, 1330/1333) adıyla kitap halinde basılmıştır. Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi için bk. *Düstur*, 6 (Tertib-i Sani), s. 1325-1330; "Islah-ı Medârise Dair" *Ceride-i İlmiye*, (Nüsha-i Fevkalade, 20 Z.Kade, 1332/27 Eylül 1330), s. 243-383; *İlmiye Salnamesi*, Birinci Defa, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1334, s. 173-189; 642-688.

Kanundur.²¹ Bu nizamnameler ve kanunla medreselerde birtakım yeni düzenlemeler yapılmış ve uzun yıllar sonra ders programları arasına önemli ölçüde aklı/dünyevî ilimler eklenmiştir. Islâh-ı Medâris Nizamnamesi ile Dârü'l-Hilâfeti'l-'Aliye medresesinin kurucusu Mustafa Hayri Efendi'ye:

“- Niye medreselere bu kadar ehemmiyet veriyorsun ve öğrencilerine müspet/aklî ilimleri öğretiyorsun?” sorusu yöneltildiğinde:

“- Müspet ilimleri öğretmek mektebin karşısına medresenin ilmi gücünü koymak istediğini” söylediği nakledilmektedir.²²

Söz konusu nizamnamelerle kanunun asıl amacı yalnızca vâiz yetiştirmek değildi ama vâizler de medreseden yetiştikleri için onların yetiştirmelerinde elbette katkıları büyük olacaktı. Ancak buna rağmen söz konusu gayret ve ıslah çabalarından arzulanan sonuçların alındığı söylenemez. Çünkü medreselerde bu ıslahların yapıldığı 1914 yılında Osmanlı Devleti I. Dünya savaşına girmiş, savaş dört sene sürmüş, 16 yaşındaki gençlere varıncaya kadar herkes askere alınmıştır.²³ Bundan dolayı zaten bir türlü temellenememiş olan medrese ıslahâtından bir fayda hâsıl olamamıştır.²⁴

b. Medresetü'l-Vâizîn

Osmanlı devletinin son döneminde vaazlar ve vâizlik konusunda yaşanan sıkıntılar sebebiyle, 1909 (1325)'de medreselerin ıslâhı için Meşihât (Şeyhülislâmlık) bünyesinde kurulmuş olan Islâh-ı Medâris Encümeni* medreselerde bir de vâiz ve mürşidler yetiştirilmek üzere şube açmayı düşünmüş ve hazırlıklar yapmış ise de bir sonuç elde edilememiştir. “Bunun üzerine Evkaf Nezareti, kendine bağlı bir Medresetü'l-Vâizîn kurmaya karar verdi. Zaten Islâh-ı Medâris Encümeni'nin çizdiği programlar elde

²¹ Kanunun tam metni için bk. *Düstur*, 9 (Tertib-i Sâni, 2 Nisan 1333 (1917)-10 Cemaziyelâhir 1335), s. 598-600; ayrıca bk. *Ceride-i İlmiye* (3 Cemaziyelûla, 1335, sayı 31), s. 877-880.

²² Bk. Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1983, s. 260.

²³ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I-II [1. cilt], İstanbul 1977, Eser Neşriyat, s. 129.

²⁴ 1916 yılından itibaren 16 yaşın üzerindeki ve hatta yaşlarına bakılmaksızın, vücutça askerlik yapabilecek görünümde olan Medrese, Sultanî, İdadi, Muallim Mektebi öğrencileri dâhil bütün gençlerin ve ayrıca 50 yaşına kadar bütün erkeklerin askerlere alınacaklarına dair zaman zaman kanunlar çıkarılmıştır. Bu kanunlar gereği çocuk yaştaki bütün gençler I. Dünya Savaşı boyunca askerlik görevlerini ifa etmişlerdir. Kimi şehit düşmüş, kimi de gâzi olarak dönüp tahsillerine devam etmişlerdir. Bk. *Düstur*, 8 (Tertib-i Sâni), s. 131-132, 729,730, 1353; *Düstur*, 9, s. 298-299, 702, 722; *Düstur*, 10, s. 143-145; *Düstur*, 11, s. 86, 160, 229.

* Encümen: Cemiyet, meclis, şûra, komisyon.

bulunmaktaydı. Programlar tekrar gözden geçirildikten sonra²⁵ Medresetü'l-Vâizîn, 28 Aralık 1912'de İstanbul Soğukçeşme'de Vanî Efendi Medresesi binasında öğretime açılmıştır. Medrese, bir müddet sonra Bâyezid medresesine nakledilmiştir.²⁶

Evkâf Nezaretince 19 Şubat 1914 (23 Rebiülevvel 1332 / 6 Şubat 1329) tarihli nizamnameye göre Medresetü'l-Vâizîn'in kuruluşunun amacı ise; Kur'an ve sünnet çerçevesinde, İslâm'ın medeniyet kurup geliştiren bir din olduğunu, onun faziletlerini, güzelliklerini insanlık âlemine anlatabilecek kâmil insanlar, bir başka ifadeyle 'İslâm tebliğcileri yetiştirmek' olarak belirlenmiştir.²⁷

Evkâf Nezaretince görevlendirilecek bir müdür tarafından yönetilecek Medresetü'l-Vâizîn'in öğretim süresi 4 yıl idi. Her yıl sınavla 40 (kırk) öğrenci alınacaktı. Öğrencilere 150'er kuruş aylık ve ayrıca dersler devam ettiği sürece öğle yemeği verilecekti. Sağlıklı olan ve kekemelik gibi vâizlik yapmasına engel olabilecek bir kusuru bulunmayan elemanların okuyabileceği medreseden mezun olacaklar için Evkâf Nezaretince görevlendirilecek yerde 4 yıl mecburi hizmet yapma şartı konulmuştu.²⁸

Medreseye öğrenci olarak 20-35 yaş arasındaki kişiler kabul edilmeye başlanmıştır. Ancak medreseden ilk iki yıl pek iyi sonuç alınamamıştır. Sebep olarak ise, hazırlanan programın öğrenci seviyesinin üzerinde olması ve öğretim kadrosunun yetersizliği gösterilmektedir. *Beyanü'l-Hak*'ta* 'Vaaz-Vâizler' başlığı ile ve "C. F." rumuzuyla yayınlanan bir yazıda Medresetü'l-Vâizîn hakkındaki düşüncelerini dile getiren yazar da (C. F.), bu medresenin programlarının belirlenmesi ve sınırlandırılması, müntesiplerinin (öğrencilerinin) yaş ve dimağları hususunda müşkülpesent olmak lazım geldiğinden bahsetmiş, dönemin vâizlerini de eleştirerek özetle şöyle demiştir: Hakikat sahasında pek az yer tutan ve halk üzerinde kalıcı tesirler bırakmayan hikâyelerden sonra fırka bahislerine atlayan vâizlerimiz dinen günah işlemektedirler. Cümle vâizîn arasında pek muhterem ve yüksek şahsiyetlere malik olanlar olmakla beraber genellikle pek ümit ve emniyet veren dimağlar gösteremiyorlar. Her sebepten ziyade riyâkâr olan bu muhterem heyet gelişmeye muhtaçtır. Dinî kanunların kaidelerini öğrenen

²⁵ H. "Medresetü'l-Vâizîn", *Sebilürreşad*, 11 (273/5 Muharrem 1332 - 21 Teşrin-i Sâni 1329), s. 194.

²⁶ Nesimi Yazıcı, "Osmanlıların Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler", *Diyanet Dergisi*, 4 (Ekim-Kasım-Aralık 1991/27), s. 106.

²⁷ Bk. "Medresetü'l-Vâizîn Nizamnamesi", *Düstur*, II/b, s. 212-215; ayrıca bk. Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I-II [1. cilt], s. 160.

²⁸ Bk. Yazıcı, *Osmanlıların Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler*, s. 107.

* *Beyânü'l-Hak*: İkinci Meşrutiyetten sonra yayımlanmaya başlanan dinî, edebî, siyâsî, fennî muhtevalı haftalık gazete.

bir halk, dinin esaslarına muhalif ve akıldan uzak birtakım rivayetler ve hikâyeden ziyade hayati ve sosyal görevlerini, ilimlerin ve maarifin, fennin ve nazariyatın dinin esaslarına katiyen ters düşmediğini vâizlerin ağzından dinlemelidir. Medresetü'l-Vâizîn'in kurulmasının asıl sebebi eğer bu ise müteşebbislerini tebci ederiz. Lakin programlarının tayin ve tahdidi ve müntesiplerinin yaş ve dimağı hususunda müşkilpesent olmak lazım gelir... vb.²⁹

Konu ile ilgili yazı kaleme alan (ve ismini açıkça yazmayıp "H" rumuzunu kullanan) bir başka yazar da Medresetü'l-Vâizîn'in kuruluş biçimini, hocalarını ve özellikle Evkaf Nezaretini yaptığı yanlış dolayısıyla eleştirmiştir.³⁰ Belki de bunun içindir ki, Mustafa Hayri Efendi daha Dâru'l-Hilâfeti'l-'Aliyye'yi kurmadan önce, 1914'te (23 R.Evvel 1332 / 6 Şubat 1329 / 19 Şubat 1914) çıkardığı Nizamnâme ile Medresetü'l-Vâizîn'i yeniden düzenlemiştir.³¹

Medresetü'l-Vâizîn Ders Programı**

DERSLER	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf	TOPLAM
	Saat	Saat	Saat	Saat	Saat
Hadis-i Şerif	2	2	2	2	8
İlm-i Fıkıh	2	2	2	2	8
İlm-i Kelâm	2	2	2	2	8
Siyer-i Nebi ve Tarih-i İslâm	1	1	-	-	2
Hitabet ve Mev'iza	1	1	1	1	4

²⁹ Bk. C. F. Vaaz-Vâizler, *Beyanü'l-Hak*, 6-7 (175), s. 3072-3073.

³⁰ Bk. H. Medresetü'l-Vâizîn, *Sebilürreşad*, s. 194-195.

³¹ *Medresetü'l-Vâizîn Nizamnâmesi*, *Düstur*, II/b, s. 212-215. (Nizamnâme, neşredildiği sene buna dayanılarak hazırlanmış olan 89 maddelik: "Medresetü'l-Vâizîn Nizamnâmesi Mucibince Tanzim Olunan Talimatname" ile birlikte ayrıca basılmıştır: "Medresetü'l-Vâizîn Nizamnâme ve Talimatnamesi, İstanbul, 1332/1329. (Yazıcı, *Osmanlıların Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler*, s. 106'daki 82 nolu dipnot).

** Bk. "Medresetü'l-Vâizîn'in programı/ders çizelgesi", *Ceride-i İlmiye* 1 (9) (Evâil-i Rebiülevvel 1333/1915), s. 573-576'daki "Medresetü'l-Vâizîn'in Dürüs ve Mualliminini Gösteren Cetvel"den yararlanılarak tarafımızdan oluşturulmuştur. Medresetü'l-Vâizîn'in programı için ayrıca bk. *Düstur*, 6 (Tertib-i Sâni), s. 212-215, *Düstur* "Medresetü'l-Vâizîn Nizamname ve Talimatnamesi" Evkaf Nezareti, 3-6 (İstanbul. 1332/1329).

Edebiyat-1 Osmaniye	1	1	1	-	3
Edebiyat-1 Arabiye	1	1	1	-	3
Edebiyat-1 Farişiye	1	1	-	-	2
Tarih-i Umumî	2	2	-	-	4
Tarih-i Osmanî	1	1	-	-	2
Türk Tarihi	1	-	-	-	1
Coğrafya-yı Umumî	2	-	-	-	2
Coğrafya'yı Osmanî ve İslâmî	1	-	-	-	1
Hesap	2	-	-	-	2
Hendese (Geometri)	1	-	-	-	1
Terbiye-i Bedeniye	2	2	2	2	8
Tefsir-i Şerif	-	2	2	2	6
Malumat-ı Hukukiye	-	1	-	-	1
Usûl-i Fıkıh	-	2	2	2	6
Hikmet-i Tabiiye	-	1	1	1	3
Cebir	-	1	-	-	1
Tarih-i Edyan	-	-	1	-	1
Hıfzı's-sıhha	-	-	1	-	1
Hey'et (Astronomi)	-	-	1	-	1
Kimya	-	-	1	1	2
Felsefe	-	-	1	1	2
Mevâlid-i Selâse (***)	-	-	2	-	2
Tarih-i Medeniyet	-	-	-	2	2
İlm-i İctima ve Terbiye	-	-	-	1	1
İlm-i Ferâiz ve	-	-	-	1	1

*** *Mevâlid-i Selâse; maden, bitki, hayvan olmak üzere tabiatın üç âleminden bahseden ilim, tabiat ilmi.*

İntikal Kanunu					
İlm-i İktisat ve Mali	-	-	-	2	2
TOPLAM	23	23	23	22	91

Medresetü'l-Vâizîn'in programında doğal olarak dinî derslerin yoğun ve ön planda olmasına rağmen Edebiyat, Tarih, Coğrafya, Hesap / Matematik, Cebir, Geometri, Hukuk Bilgisi, Sağlık Bilgisi, Hey'et (Astronomi), Kimya, Felsefe, Medeniyet Tarihi, Sosyoloji ve Terbiye (Eğitim), İktisat ve Mal Bilgisi gibi derslerin önemli bir yekûn tutması dikkat çekmektedir. Ayrıca dikkat çeken bir başka ders ise; Terbiye-i Bedeniye (Beden eğitimi) dersidir. 20-35 yaş arasındaki talebelere Beden Eğitimi yaptırılması da önemli bir yenilik olarak kaydedilebilir.

Medresetü'l-Vâizîn Müdâvimînin İsveç Usûlünde Mümaresat-ı Bedeniyesi (Vâizler Medresesi öğrencileri İsveç usûlünde beden eğitimi yaparken)

Medresetü'l-Vâizîn'den mezun olanlar, askeri birliklerin imamlıkları ile vâizlik görevlerine doğrudan atanabileceklerdi. Ayrıca Zeyl Meşihatleri olarak da ifadelendirilen Selâtin Camilerindeki vâizliklere de Medresetü'l-Vâizîn mezunları atanacaklardı. Ancak buna rağmen dönemin şartları gereği hem -ilk açılışından sonraki yıllarda- yeterince öğrenci bulunamaması ve hem de arzulanan seviyede eğitim ve öğretim yaptırılmaması sebebiyle maalesef bu medreseden istenilen amaca ulaşılamamıştır.

Medresetü'l-Vâizîn'den başka 1329/1913 yılında imam ve hatipler yetiştirmek üzere İstanbul'da bir de "Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutebâ" açılmış

ancak bu medreseden de hedeflenen amaca ulaşamamıştır.³² Bu medrese ayrı bir çalışma konusu olduğu için burada hakkında fazla bilgi veremiyoruz.

c. Medresetü'l-İrşâd ve Vâizîn Şubesi

Evkâf-ı Hümâyûn Nezaretine bağlı olarak açılmış olan Medresetü'l-Vâizîn ile Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutebâ'dan beklenen sonuç alınamayınca söz konusu medreseler 1338/1919'da *Medresetü'l-İrşâd* adıyla iki şube halinde birleştirilmiştir. Yönetimleri ise, Meşihât'a (Şeyhü'l-İslâmlığa) bağlı olan Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye'ye verilmiştir.³³ İfadelerden anlaşılacağı gibi bu medrese kendi içerisinde iki şubeden oluşmuştur ki bunlar: *Vâizîn* ile *Hutebâ ve-Eimme* şubeleri idi.

Medresetü'l-İrşâd'ın Vâizîn Şubesinin öğretim süresi 3 yıl olarak belirlenmiştir.³⁴ Şubeye her yıl 10 (on) öğrenci kayıt yaptırabilecekti. Öğrencilere her ay 100 (yüz) kuruş harçlık (burs) verilecekti. Öğrenimleri boyunca yiyecek, giyecek vb. her tür ihtiyaçları karşılanacaktı. Mezuniyetlerinde Dâru'l-Hilâfeti'l-'Aliyye'nin yüksek kısmının mezunlarının sahip oldukları haklara sahip olacaktı. Yani mezuniyetlerinden sonra ruûs alanlar Zeyl Meşihâtlerine,³⁵ kara ve deniz askeri kıta imamlıklarına, vilayet, liva ve kasaba vâizliklerine tayin edileceklerdi.

- *Vâizîn Şubesinin Ders Programı şöyle idi:*³⁶

- 1) Tefsir-i Şerif,
- 2) Hadis-i Şerif,
- 3) İlm-i Kelâm,
- 4) İlm-i Fıkıh,

³² Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba hakkında bilgi için bk. Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I-II [1. cilt], 162-163; Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, s. 311-315; Yazıcı, *Osmanlıların Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler*, s. 112-116; Mustafa Öcal, *Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutebâ'dan İmam-Hatip Liselerine*, Önder Yayınları, İstanbul 2011, s. 9-11; Mustafa Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi-Mukaddime Kitap-*, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011, s. 126-128; Mustafa Öcal, *100. Yılında İmam-Hatip Liseleri (1913-2013)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013, s. 10-12.

³³ *Ceride-i İlmiye*, Beşinci sene, 51 (Rebiülevvel 1338), s. 1639-1641.

³⁴ İsmet Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1966, s. 20.

³⁵ Zeyl Meşâyihî: Vâizler hakkında kullanılır bir tabirdir. Bab-ı Meşihâtte (Şeyhü'l-İslâmlık kapısı / makamı) tutulmakta olan İlmiye Sicilinin sonuna kaydedildikleri için bu adı almışlardı. En yüksek derecesi Ayasofya Kürsüsü olmak üzere 30 (otuz) derece idi. (Bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III. s. 657).

³⁶ *Ceride-i İlmiye*, 5 (51), s. 1639-1640.

- 5) İlm-i Usûl-i Fıkıh,
- 6) Ferâiz
- 7) Ahkâm-ı Evkâf,
- 8) Mezâhib-i İslâmiye ve Turûk-ı Aliyye
- 9) Edyân,
- 10) İlm-i Ahlâk,
- 11) Siyer-i Nebi ve Tarih-i İslâm,
- 12) Edebiyat-ı Türkiye ve İnşâ'
- 13) Edebiyat-ı Farisiye,
- 14) Tarih-i Felsefe,
- 15) İlm-i İctimâ,
- 16) Hıfzı's-Sıhha,
- 17) Hitâbet ve Mev'iza (vaaz).

Meşihât (Şeyhü'l-İslâmlık) makamının resmî yayın organı olan *Ceride-i İlmiye'* de yer alan bir açıklamaya göre; Vâizîn şubesinden ilk defa 1335-1336 (1919-1920) öğretim yılı sonunda toplam 4 (dört) öğrenci mezun olabılmıştır. Bunlardan birinin mezuniyet derecesi aliyyü'l-â'lâ (pekiyi), diğerlerinin ise â'lâ (iyi)'dir.³⁷

Bir sonraki öğretim yılında ise; 3'ü aliyyü'l-â'la, 3'ü â'lâ derece ile olmak üzere toplam 6 (altı) öğrenci mezun olmuştur. Aynı yıl, 1. sınıfta olan öğrencilerden 2'si doğrudan sınıfını geçerken 8'i ikmale (bütünlemeye) kalmıştır. 2. sınıf öğrencilerinden de; 2'si sınıfını geçmiş, 8'i ikmale (bütünlemeye) kalmıştır.³⁸

Medresetü'l-İrşâd'ın bir diğer şubesi *Hutebâ ve Eimme (Hatipler ve İmamlar) Şubesi* idi. Bu şubenin öğretim süresi 2 yıl idi. Toplam 11 çeşit dersten oluşan bir de program hazırlanarak uygulamaya konulmuştur.³⁹ Mezunları imamlık, hatiplik ve müezzinlik görevlerine tayin edileceklerdi.⁴⁰ Yukarıda ifade edildiği gibi Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba ayrı bir çalışma konusu olduğu için burada da bu bölüm hakkında fazla bilgi veremiyoruz. Yalnızca şunu ifade edelim; Medresetü'l-İrşâd ve tabii olarak Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba kısmı medreselerin kapatılış tarihi olan 1924'e kadar açık kalabilmiş ve bu tarihte diğer medreselerle birlikte tarihe intikal ettirilmiştir.⁴¹

³⁷ *Ceride-i İlmiye*, 5 (62), s. 1995.

³⁸ *Ceride-i İlmiye*, 7 (71), s. 2300.

³⁹ *Ceride-i İlmiye*, 5 (51) (R.Evvel 1338), s. 1639-1640.

⁴⁰ *Ceride-i İlmiye*, 5 (51), (R.Evvel 1338), s. 1639.

⁴¹ Bk. Tevhid-i Tedrisat İlga-yı Tedrisat Demek midir?, *Sebilürreşad*, XXIV. (602/26 Şevval 1342-29 Mayıs 1340 (1924)), s. 58-59.

d. Medrese talebesi ile vâizlere bilgi ve yöntem olarak yardımcı olma çabaları

Bir taraftan; gerek genel medreselerde yapılan ıslah faaliyetleriyle ve gerek vâiz, imam ve hatip yetiştirmek amacıyla açılmış olan medreselerle kürsüye çıkacak talebe ve vâizlerin daha kaliteli vaazlar yapabilmelerine yardımcı olabilmek hedeflenirken diğer taraftan; süreli yayın yapan bazı yayın organları da aynı maksatla örnek vaaz metinleri yayınlamaya başlamıştır.⁴² Ayrıca Alay Müftüsü Mehmet Şakir Efendi'nin "*İrşâdü'l-Gâfilîn*" adlı eseri yayımlandığında bu eser: 'İhvan-ı dine ve bilhassa talebe-i ulûm efendilere (din kardeşlere ve özellikle ilim talebelerine) tavsiye' edilmiştir.⁴³ Ancak bu tavsiyelerden ne kadar istifade edilmiştir, o konuda bir şey söylememiz mümkün değildir.

3. Aksekili Ahmet Hamdi Efendi'nin Vâizlik ve Medresetü'l-İrşad Hakkındaki Raporu

Medreseler kapatılmadan kısa süre önce *Şer'îye Vekâleti Tedrisat Umûm Müdürü* sıfatıyla Medresetü'l-İrşad'ı ziyaret eden Aksekili Ahmet Hamdi Efendi tespitlerini bir rapor haline getirmiş ve Şer'îye Vekâletine sunmuştur. Önemine binaen ve bugünün vâizlerine ve vâizlik sistemine ışık tutacağı düşüncesiyle "*Medresetü'l-İrşad*" başlığını taşıyan raporun⁴⁴ önemli bir bölümünü kısmen sadeleştirerek naklediyoruz:

"...Vâiz, mürebbi-i ümmettir (ümmetin terbiyecisidir). Faziletli muallimlik, hikmet telkîn edendir, nübüvvet varisliği vazifesidir."

⁴² Bk. *Beyânü'l-Hak*, 2-3 (39), s. 877-879; *Beyânü'l-Hak*, (40), s. 893-899; *Beyânü'l-Hak* (41), s. 908-915; *Beyânü'l-Hak*, (42), s. 924-927; *Beyânü'l-Hak* (43), s. 940-943; "İhtiyacât-ı hâzıra-i diniye ve içtimaiyeye göre esas mevaizi teşkil edecek mevzular" için bk. *Ceride-i İlmiye*, (23), s. 513-515; Ferit Kam'ın Ayasofya Kürsüsünden yaptığı vaazlar için bk. *Ceride-i İlmiye*, (51), s. 1633-1637; *Ceride-i İlmiye* (52), s. 1668-1675; *Ceride-i İlmiye*, (53), s. 1692-1701; *Ceride-i İlmiye*, (54), s. 1729-1739; *Ceride-i İlmiye*, (55), s. 1761-1769; *Ceride-i İlmiye*, (56), s. 1797-1804; *Ceride-i İlmiye*, (58), s. 1859-1867; *Ceride-i İlmiye*, (59), s. 1893-1900; Mehmet Akif (Ersoy)'in Bayezid, Fatih, Süleymaniye vb. camilerde yaptığı vaazlardan bazılarının metinleri ise *Sebilürreşad*'da yayınlanmıştır. Bunlardan üç tanesi için bk. "*Hutbe ve Mevâiz*", *Sebilürreşad*, 2-9 (48-230), s. 373-378; *Sebilürreşad*, 2-9 (49-231), s. 389-395; *Sebilürreşad*, 2-9 (50-232), s. 405-408...vb. Kezâ bk. Mehmet Fahrettin *Sebilürreşad*, 2-9, (52-234), s. 445-447.

⁴³ Bk. *Beyânü'l-Hak*; c. 4-5, sayı 80, (6 Şevval 1328), s. 1044.

⁴⁴ Bk. Aksekili Ahmet Hamdi, "*Medresetü'l-İrşad*", *Sebilürreşad*, 21 (538-539/6 Zilkâde 1341 - 21 Haziran 1339), s. 142-144.

“Böyle bir nübüvvetlik vazifesiyle halktan üstün bir konuma sahip olanların halka, Peygambere ve ümmete karşı mes’uliyetinin ne kadar büyük olduğu basit bir mülâhaza ile anlaşılır. Bu kadar ulvî bir dinî maksatla tesis edilen vâizlik sınıfında bulunanlar herhalde çok âlim ve hakîm olmalı. İlâhî emirleri ve yasakları ve bunlardaki hikmetlerin esrarını, şer’î teklifleri ve kulluk maksatlarını, Nebevi sünnetleri bütün incelikleriyle bilmelidir. Tefsir-i şerif ile fevkalâde ilgilenmiş, nebevî hadislerin birçoğunu ezberlemiş olmalı. Bu kadar da kafi değildir, aynı zamanda bir münkeri ilzâm ve iskat edebilecek kadar aklî ilimlerden haberdar olmalıdır. Bununla beraber vâiz fasih ve belîğ bir konuşma özelliğine sahip olmalıdır ki hitabetindeki deliller cemaati teshir etmeli (tesiri altına almalı), lafızların âhengi dilnişinî (hoş, latîf) yüreklere tesir etsin.”

“Bir vâizin dimağından (beyninden) caminin her tarafına dağılan nasihat dalgaları titreşerek dinleyenlerin kulaklarında bir his uyandırmalı, heyecanlandıracağı dimağlarda bir intibah hâsıl edecek kadar ulvî olmak lazımdır ki onun vaazından bir fayda görülebilsin. Şu halde bu derece mühim olan vaaz ve irşad meselesinin asrın icaplarına, zaman ve mekânın gereğine, insanların ihtiyaçlarına göre muhtelif usûllerle ifa edilmesi hikmet ve maslahata muvafık olacağı şüphesizdir. Haddizatında bu kadar ehemmiyeti olan bu mes’eleyi ihmal etmek din namına pek büyük bir zarardır.”

“Maateessüf (üzülerek belirtelim ki) bugün vâizler erbab-ı ukûlü (akıl sahiplerini) ağlatacak bir derekeye inmiştir. Kendi vazife ve mes’uliyetinin kudret ve azametini idrak edecek kadar âlim, cemaatin her saatteki hakiki ihtiyacını takdir edecek nispette hakîm vâizler yetiştirmek bu ümmetin üzerine borç olduğu halde kim bilir ne gibi bir düşünce ile son zamanlarda vâizler resmen dersiâmlardan dîn (geri) bir mertebede tutulmuş ve bu mühim vazife daima ruûs imtihanlarını kazanamayanlara tahsis edilmiştir. Bunun içindir ki, erbab-ı iktidardan olan a’zam (büyük) ulemâ vaaza tenezzül etmez. Bu yüzden gitgide vaaz ve nasihat yollu iki satırlık sözü bir araya getiremez bir hale gelmiştir. Hakiki ulemanın bu mukaddes vazifeyi ifadan istinkaf etmeleridir ki vaaz kürsüleri ne oldukları belirsiz birtakım cahiller tarafından gasp edilerek biçare halka ahkâm-ı diniye namına akıl ve şer’in harim-i irfanına sığmayacak asılsız hurafeler, İsrâilî hikâyeler telkîn edilmekte olduğu vakit vakit müşahede edilmektedir. Vâizler meselesinin ehemmiyet ve azametini takdir ve son zamanlarda sükût eylediği derekeyi ve bunun elîm neticelerini idrak eden bazı önemli simalar bundan sekiz dokuz sene evvel bu işi düşünmüş ve her masrafı hazine-i evkafa ait olmak üzere İstanbul’da Medresetü’l-Vâizîn namında efkâr-ı umumiye-i cihanı nurlandıracak bir irfan müessesesi vücuda getirmiş idi. Bu müessese-i mühimmenin nizamname ve programlarının tetkikinden anlaşılacağına göre bu müessese esas itibarıyla ne müderris, ne dersiâm yetiştirmek maksadıyla tesis edilmeyip ancak ikdar-ı İslâmiyede (İslâm kıtalarında) ahkâm-ı âliye-i

Kur'aniye ve sünnet-i seniyye-i nebeviyye dairesinde mekârim-i ahlâkiyeyi ve din-i mübin-i İslâm'ın terakkiyat-ı medeniyeye hâdim hükm-i celile ve mevâ'ız-ı hasene ictimâiyesini neşr ve tamim edecek erbab-ı irşad ve daâtı (davetçiyi) yetiştirmek için tesis edilmiş bir dinî müessesedir.”

“Evvelce yalnız ‘Vâzîn’ adıyla kurulmuş olduğu halde sonra ‘Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba’ ile birleştirilerek ‘Medresetü'l-İrşad’ namıyla isimlendirilmiştir.”

“Medreseyi bu defaki ziyaret ve teftişimde pek elîm bir vaziyette buldum. Yapılan tetkiklerden anladığıma göre işbu İslâm müessesesinin vâzîn kısmına baştan giren talebenin adedi yüzelliyi (150) aştığı halde bunların büyük kısmı tahsil devrelerini tamamlamaksızın harb-i umumi (I. dünya savaşı) badiresinden şehâdet rütbesine ulaşmış ve bu suretle müesseseye bir durgunluk ârız olmuştur.”

“Geçen hükümet zamanında Şeyhülislâm ile Evkaf Nezaretinin neye dayandığı bilinmeyen bir şifahi emirleriyle medresenin bir sene kapalı kalması da bu müesseseyi büsbütün geriletmiştir.”

“Yukarıdaki (az önce geçen) sebeplerden dolayı şimdiye kadar ancak kırk (40) efendi mezuniyet ruûsu almış ve bunlardan yalnız yedi sekiz kadarı mülgâ Ders Vekâletince Kürsi Şeyhliği ile vazifelendirilmiş, geriye kalanlar pek acınacak sefalet ve perişânlık içinde kalmışlar ve bu yüzden medreseye karşı da rağbet azalmıştır.”

“Eimme ve Hutebâ şubeleri ise bugün hemen hemen mesdûd (kapanmış) bir haldedir. Binaenaleyh bugün hariç ve dâhilde önemli vaaz ve irşad vazifesini hakkıyla ifa edebilecek mürşitlerle cami ve mescitlerde muktedir hatipler, fikhî hükümleri bilen imamlar yetiştirmek için bu dinî müessesenin gerek idare ve gerek program itibariyle esaslı bir ıslahat ile asrî (çağdaş) bir hale getirilme çabalarının düşünülmesi gerekir.”

Aksekili, raporunun devamında; “Bu babta alınması gereken esaslı tedbirler nazargâh-ı sâmilere (yüksek görüşlerine) aşağıdaki şekilde arz olunur” dedikten sonra konu ile ilgili alınmasını tavsiye ettiği hususları 14 madde halinde sıralamaktadır. Tavsiyelerinde özetle şu hususları dile getirmektedir:

Medresetü'l-İrşad, Anadolu'nun en mühim merkezlerinden birine nakledilmeli, bu cihet hem medresenin istikbali hem de dersiâm efendilerden Anadolu'nun istifadesi temin edilmelidir.

Vâzlik mertebesinin ehemmiyet ve kudsiyeti göz önüne alınarak derhal programında ıslahat yapılmalı ve bunu yaparken daima gayeyi göz önünde bulundurmalıdır.

Medrese muktedir ve uyumlu bir öğretim heyetine tevdi olunmalı ve müderrislerine -şimdiye kadar olduğu gibi beş-on kuruş ücret değil- diğer

ihtisas medreseleri gibi dolgun maaş verilmeli ve bu cihet bir kanun ile tespit edilmelidir.

Medresetü'l-İrşad'ın gayesi yüce Kur'an'ın hükümleri ve sünen-i seniyye-i nebeviye dairesinde mekârim-i ahlâkiyeyi ve din-i mübîn-i İslâm'ın medeni gelişmeye hâdim-i hükmü celile ve mevâız-ı hasene-i ictimâiyesini neşr ve tamim olduğuna nazaran buradan neş'et eden efendilerin İstanbul'da bulunan selâtin camilerine Cuma Vâizi olarak görevlendirilmeleri müesseseden matlup olan gayeden büsbütün uzaklaşmak demek olacağından o vazifeyi Süleymaniye mezunlarına terk ederek vâizinden neş'et edenlere gayeye göre esaslı füyûzât tayin etmelidir.

Vâizin vazifesi, yalnız kürsiye çıkararak nasihat etmek olmamalı. Aynı zamanda her gittiği yerde İslâmî teşkilât yapmak, köylerimizin ahkâm-ı âliye-i diniye ve ahlâk-ı seniyye-i Muhammediye dairesinde inkişafını ve idarî, iktisâdî, zirâî her türlü refahını temin edecek ameli vasıtalarla çalışmakla da mükellef olmalı ve bu husus mükemmel bir talimatname ile tespit olunmalıdır.

Bahsedilen hususların tetkiki ve müzakeresiyle ilgilenecek bir encümen-i ilmî (ilmî komisyon) teşkil olunmalı ve söz konusu encümen derhal işe başlamalıdır... vb.

Aksekili Ahmet Hamdi Efendi'nin Şer'îye Vekâletine sunduğu "Medresetü'l-İrşad" başlıklı bu raporundaki; Medresetü'l-İrşad, öğrenci ve mezunlarının durumlarıyla ilgili tespit ve tavsiyelerinin özeti böyledir. Peki, Aksekili'nin bu raporundan olumlu bir sonuç alınabilmiş midir? Alınamamıştır. Çünkü, kısa süre sonra 11 Mart 1340/1924 tarihinde genel medreselerle birlikte Medresetü'l-İrşad da kapatılmıştır.⁴⁵

B. Cumhuriyet Döneminde Vaazlar ve Vâizlik

1. Dinî Hayatta Yaşanan Sıkıntılar

Genel eğitim yaptıran medreselerle Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutebâdan yetişen vâizlerin önemli bir kısmı -resmi veya gayr-i resmi olarak-Cumhuriyet döneminde de görevlerini ifa etmişlerdir. Ancak, 1924 yılında medreselerin kapatılması, aynı yıl öğretime açılan İmam ve Hatip Mektepleriyle Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesine uzun süre hayat hakkının tanınmaması yeni vâizlerin yetişmesini engellemiştir. Osmanlı devleti döneminde yetişmiş olanların ise zaman içerisinde yaşlanması ve vefatları sebebiyle, yalnızca vâizlik alanında değil her tür dinî hizmet alanında büyük bir boşluk oluşmaya başlamıştır. Dolayısıyla bazı istisnalar dışında vâizlerin ilmî seviyeleri giderek düşmüş, yaptıkları vaazlar kalitesizleşmiştir. 1930'lu

⁴⁵ Medreseleri kapatan kararname için bk. *Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi*, 051.V 05 - 2 - 1- 31.

ve 1940'lı yıllarda dinî eğitim ve öğretimin tamamen yasaklanması sebebiyle artık mihraba geçip namaz kıldırarak, cenazelerin tekfin ve defin işlemlerini bile yapacak insanlar bulunamaz hale gelmiştir. Toplum iyice cahilleşmiş, halk arasında birtakım hurafeler yayılmıştır.⁴⁶

Yukarıda, Aksekili Ahmet Hamdi Efendinin *Şer'îye Vekâleti Tedrisat Umûm Müdürü* sıfatıyla Medresetü'l-İrşad hakkındaki tespitler yapıp bir rapor halinde Şer'îye Vekâletine sunduğundan bahsetmiş ve raporundan bazı kısımları da nakletmiştik. Akseki, bu sefer Türkiye Cumhuriyetinin Diyanet İşleri Başkanı sıfatıyla, 18.12.1950 tarihinde "*Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Rapor*" adıyla bir rapor kaleme alıp Adnan Menderes / Demokrat Parti hükümetine sunmuştur.⁴⁷ Akseki raporunda din eğitimi ve öğretiminin yasaklanması sebebiyle toplumda ortaya çıkan vahim durumu dile getirmiş, halkın dinî konularda yeterince bilgilendirilip bilinçlendirilmediği için hurafelerin yayılarak insanları nasıl etkilediğine örnekler vermiştir. Raporda konumuzu doğrudan ilgilendiren şu hususları dile getirmiştir:

"... Aradan uzun bir zaman geçmiş olmasına rağmen Milli Eğitim Bakanlığı 430 nolu kanunla (Tevhid-i Tedrisat Kanunuyla) taahhüt eylediği vazifeyi yapmamış, yapamamış ve Diyanet İşleri Başkanlığını yakinen ilgilendiren dinî vazifelerde istihdam edilecek hiçbir eleman vermemiş olması ve Başkanlığın da bugüne kadar din adamları yetiştirecek mesleki bir müesseseye sahip bulunmaması yüzünden bugün memleketin birçok yerlerinde hakiki ve münevver bir din adamı bulmak şöyle dursun, camilerde mihraba geçerek halka namaz kıldırarak, minbere çıkıp hutbe okuyacak bir imam ve hatip bile bulunamamaktadır. Hatta bazı köylerimizde, ölenlerin techiz ve tekfini ile ebedi istirahatlarına tevdi gibi en basit dinî vazifeyi ifa edecek kimseler dahi bulunamamakta ve cenazelerin kaldırılmadan günlerce ortada kalmakta olduğu senelerden beri işitilmekte ve görülmektedir."

"Her gün biraz daha artmakta olan bu boşluğun 5-10 yıl içinde büsbütün genişleyip derinleşeceği şüphe götürmez bir hakikattir. Bu cihet senelerden beri icap eden yüksek makamlara arz edile gelmiştir."

"Bir taraftan halkın sık sık müracaatları, diğer taraftan İslâmî ilimlere usûl ve fîruu ile vâkif olmayan ve zamanın icaplarını, halkın ihtiyaçlarını idrak etmeyen

⁴⁶ Bk. Hulusi Yavuz, *Osmanlı Devleti ve İslâm*, İz Yayıncılık, İstanbul 1991, s. 204; Fazlurrahman; *İslâm ve Çağdaşlık* (çev. Alpaslan Açıkgenç - M. Hayri Kırbaçoğlu), Fecir Yayınları, Ankara 1990, s. 198, 201; *CHP Yedinci Kurultay Tutanağı*, Ankara 1948, s. 457; Nadir Nadi; "*Din ve Devlet*" (başlıklı yazısı için) bk. *Selâmet Mecmuası*, sayı 10, 1948, s. 41; ayrıca aynı yazının yeniden yayını için bk. *Dem Dergi*, 2 (2007), s. 89; Tahsin Banguoğlu, *Kendimize Geleceğimiz*, Derya Dağıtım Yayınları, İstanbul 1984, s. 97; Parmaksızolu; *Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 4; 27-28; Ali Fuat Başgil, *Din ve Lâiklik*, İstanbul 1977, (Birinci Baskı İçin Önsöz) s. 18-19; Beyza Bilgin, *Türkiye'de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri*, Emel Matbaacılık, Ankara 1980, s. 49-50.

⁴⁷ Ahmet Hamdi Akseki, "*Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Rapor*", *Sebilürreşad*, 4 (100/Nisan 1951); *Sebilürreşad*, 5 (105/Haziran 1951).

kimseleri din mürşidi sıfatıyla vâiz veya müftü tayin edip de halk arasına salıvermekteki milli ve manevi mesuliyeti düşünerek adeta hayal inkisarına (hayal kırıklığına) uğruyor, bun alıyor, vicdan azabı duyuyoruz.”

“Camide halkı irşad edecek hakiki bir vâiz, bir din mürşidi ve hatip ancak din ve dünya ilimleri okutularak ve insanı ifrat ve tefrite düşürmek istidadında olan bu iki nevi ilmin yekdiğerini murakabe yolları öğretilerek yetiştirilebilir. Bu şekilde yetişen bir din adamı bir köy imamının bulunduğu yerde her bakımdan en münevver bir mürşit olabileceğinden şüphe etmemek lazımdır. Nasıl ki vakti ile iyi yetiştirilmiş olan din adamlarımızdan -adetleri pek az olmalarına rağmen- bugün memleketin pek çok faydalanmakta olduğunu görüyor ve seviniyoruz.”

“Diğer cihetten bugün, birtakım bâtil akide ve yalancı tarikatların sinsi sinsi ve fakat sistemli denecek surette memleketin hemen her köşesinde yayılmakta ve üremekte olduğu da bir vâkiadır. Gittikçe çoğalan ve din namına uydurdukları birtakım hurafelerle köylü ve şehirliyi istismar eden, saf halkımızın arasına tefrikalar sokan, karıyı kocasından ayıran bu muzır unsurların tesirlerini önleyebilmek için de her şeyden evvel esaslı din terbiyesi ve bilgisi almış, müspet ilimlerle de mücehhez kudretli din adamlarına, münevver vâizlere şiddetle ihtiyacımız vardır.”

“Memlekette hakiki din adamları azaldıkça bu yoldaki tarikatların -kanunen yasak olmasına rağmen- yayılması ve gittikçe sahasını pek ziyade genişletmesi de bu ihtiyacı bir kat daha belirtmektedir.”

“Sonra, kökleri dışarıda olan, dinî, içtimai, siyasi birtakım yabancı akide ve mezheplere mensup kimselerin muhtelif şekiller ve vasıtalarla yaptıkları propagandalar ve yayınladıkları eserler de halk üzerinde çok kötü tesirler yapmaktadır. Bunları en çok önleyecek, bu fikirlerin yayılmasına mani olacak yegâne kuvvet din ve kudretli din adamlarının telkini olduğu da müşahede ve tecrübelerle sabittir.”

“Binaenaleyh bu durum karşısında vazifesi din işlerini tedvir etmekten ibaret olan Diyanet İşleri Başkanlığının imam, hatip, vâiz, müftü ve yüksek din adamları yetiştirmek üzere muhtelif derecelerde meslek müesseseleri ve kurslar açmağa yetkili kılınması sadece dinî değil, aynı zamanda milli bir zaruret halini de almıştır.”

Akseki, raporundan naklettiğimiz son paragrafında Diyanet İşleri Başkanlığının imam, hatip, vâiz, müftü ve yüksek din adamları yetiştirmek üzere muhtelif derecelerde meslek müesseseleri ve kurslar açmağa yetkili kılınmasını” talep etmiş olmakla birlikte Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereği Başkanlığın okul açması mümkün değildi. Çünkü kanun okul açma yetkisini yalnızca Milli Eğitim Bakanlığına vermiştir. Ancak, öyle tahmin ediyoruz ki Akseki'nin raporunda dile getirdiği hususlar İmam-Hatip Okullarının açılması konusunda Demokrat Parti / Menderes hükümetini motive eden en önemli etkenlerden biri olmuştur.

2. Dinî Hayatta ve Vâizlik Hizmetlerinde Yeniden Dirilişin Başlaması ve Gelişmesi

a. Yıllara göre vâiz sayıları

Dinî hayat ve hizmetler alanında yeniden diriliş 1950'li yıllarda başlamıştır. Şöyle ki; 1949 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi açılmıştı ama henüz mezun verememişti. Mezun verse bile sayısal olarak çok yetersiz kalacağı gibi aynı zamanda programında öğrencilere dinî bilgiler kazandıracak dersler bir yana Kur'an-ı Kerim dahi olmayan bir fakülteden mezun olacak elemanlar ne oranda yeterli olabilecekti?..⁴⁸

Dini bilgi ve kültür bakımından yeterli elemanlar İmam-Hatip Okulları ile Yüksek İslâm Enstitülerinin açılması ile bulunabilecekti. Nitekim, Akseki'nin raporunda sarahaten belirttiği hususlar dikkate alınarak, aynı zamanda halkın istek ve baskıları neticesinde 1951 yılından itibaren İmam-Hatip Okulları açılmaya başlanmış ve yıllar içerisinde sayıları giderek artmıştır. 1959 yılında ise İmam-Hatip Okulu mezunlarına yüksek tahsil yapma imkânı sağlamak amacıyla İstanbul'da bir Yüksek İslâm Enstitüsü açılmıştır. Sonraki yıllarda Yüksek İslâm Enstitülerinin de sayıları artmış, 1982'de Enstitüler "İlahiyat Fakültesi"ne dönüştürülmüş ve üniversitelere bağlanmışlardır. Orta ve yükseköğretim seviyesindeki söz konusu dinî eğitim ve öğretim kurumlarından mezun olanların 1950'li yılların sonundan başlayarak bilhassa 1960'lı yıllardan itibaren müftülük, vâizlik, imam hatiplik ve müezzinlik gibi her tür dinî görevi üstlenmeye başlamalarıyla bu alandaki hizmetlerde yeni bir döneme girilmiş oldu. Yıllar içerisinde vâiz sayısı giderek arttı. İlk zamanlarda bayan vâiz sayısı yok denecek kadar az iken son yıllarda onların sayısı da artmıştır. 1992 yılına kadar Türkiye genelindeki (erkek + kadın) vâiz sayısı hakkında elimizde net bilgiler yoktur. Bizde mevcut bilgiler bu tarihten sonrasına aittir. Diyanet İşleri Başkanlığı istatistiklerine göre, 1992 yılından itibaren Türkiye genelindeki vâizlerin tahsil seviyelerine ve cinsiyetlerine göre dağılımı şöyledir:⁴⁹ (Bk. Tablo: I.)

⁴⁸ Bk. Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 389 v.d.

⁴⁹ Cinsiyetlerine göre vâiz sayıları ve tahsil durumları Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından her yıl yayımlanan istatistiklerden tespit edilmiştir.

Tablo: I

Yıllar	Cinsiyeti	VÂİZLERİN MEZUN OLDUĞU KURUM								Toplam	Kadın +Erkek Toplam	Münhal	Genel Toplam
		İlahiyat veya Yüksek İslâm Enstitüsü	4+5+6 yıllık diğer Yüksek Öğrenim	2-3 yıllık Yüksek Okul	2 yıllık İMYO veya dini Önlisans	IHL	Lise	Orta	İlkokul				
1992	KADIN	28	--	--	--	--	--	--	--	28	622	973	1595
	ERKEK	495	19	1	--	45	4	10	20	594			
1993	KADIN	28	3	--	--	--	--	1	--	32	634	961	1595
	ERKEK	488	14	--	--	71	5	8	16	602			
1994	KADIN	37	--	--	--	--	--	--	--	37	575	992	1567
	ERKEK	462	14	5	--	39	3	5	10	538			
1995	KADIN	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?*	?	?
	ERKEK	?	?	?	?	?	?	?	?	?			
1996	KADIN	29	2	--	--	--	--	--	--	31	482	1075	557
	ERKEK	409	7	8	--	20	1	2	4	451			
1997	KADIN	28	1	--	--	--	--	--	--	29	493	994	1487
	ERKEK	416	10	6	1	22	1	3	5	464			
1998	KADIN	27	--	--	--	2	--	--	--	29	534	903	1437
	ERKEK	469	11	5	--	14	--	3	3	505			
1999	KADIN	27	1	--	--	--	--	--	--	28	499	938	1437
	ERKEK	441	3	12	--	14	--	1	--	471			
2000	KADIN	31	--	--	--	--	--	--	--	31	491	946	1437
	ERKEK	430	10	5	2	10	--	1	2	460			
2001	KADIN	53	--	1	1	2	--	--	--	57	599	838	1437
	ERKEK	525	5	3	2	5	2	--	--	542			
2002	KADIN	71	1	1	--	2	1	1	1	78			

* 1995 yılı istatistikleri temin edilememiştir.

	ERKEK	545	10	2	7	9	--	1	--	574	652	781	1433
2003	KADIN	70	1	1	5	--	--	--	--	76	718	669	1387
	ERKEK	617	11	3	7	1	1	1	1	642			
2004	KADIN	176	2	3	--	1	--	--	--	182	963	359	1322
	ERKEK	752	18	4	--	6	--	--	1	781			
2005	KADIN	199	9	--	--	--	--	--	--	208	1106	201	1307
	ERKEK	860	28	4	2	3	--	--	1	898			
2006	KADIN	212	9	--	--	--	--	--	--	221	1210	99	1309
	ERKEK	951	32	2	1	2	--	--	1	989			
2007	KADIN	217	4	--	2	--	--	--	--	223	1184	149	1333
	ERKEK	936	20	2	2	1	--	--	--	961			
2008	KADIN	226	--	--	--	--	--	--	--	226	1223	150	1373
	ERKEK	997	--	--	--	--	--	--	--	997			
2009	KADIN	222	--	--	--	--	--	--	--	222	1218	170	1388
	ERKEK	992	--	--	3	1	--	--	--	996			
2010	KADIN	--	--	--	--	--	--	--	--	--	1242 ⁵⁰	2814	4056
	ERKEK	1234	2	--	5	1	--	--	--	1242			
2011	KADIN	--	--	--	--	--	--	--	--	--	1385	3266	4651
	ERKEK	1310	5	--	7	6	1	--	--	1385			
2012	KADIN	--	--	--	--	--	--	--	--	--	1547	3462	5009
	ERKEK	1515	20	8	2	2	--	--	--	1547			
2013	KADIN	--	--	--	--	--	--	--	--	--	1518	3525	5043
	ERKEK	--	--	--	--	--	--	--	--	1518			
2014	KADIN	--	--	--	--	--	--	--	--	--	2724	2087	4811
	ERKEK	2712	9	--	1	2	--	--	--	--			

⁵⁰ 2010 yılından itibaren istatistiklerinde cinsiyete göre vaizler ayrı gösterilmemiştir. Bu yıldaki vaizlerin 45'i cezaevi vaizi olarak görev yapmıştır. (Bk. *Diyanet İşleri Başkanlığı İstatistikleri 2010*, s. 45, 94.)

Tablo I. incelendiğinde; 1990'lı yıllardaki vâizlerin önemli bir kısmının 5 yıllık ilkökul, ortaokul (İmam-Hatip orta kısım) ve İmam-Hatip Lisesi mezunları olduğu anlaşılmaktadır. Genel ortaokul veya lise mezunu sütununda görülenler ise, muhtemeldir ki medrese usûlü tahsilden sonra ilkökul mezunu olarak göreve başlayıp sonradan ortaokul ve lise diploması alanlardır.

İlk ve ortaöğretim seviyesinde tahsili olan vâizler zamanla emekli olarak ayrılmışlar, onlardan boşalan kadrolara en az önlisans (2 yıllık yüksek tahsil) mezunları atanmaya başlamıştır. Bilhassa 1999 yılından başlayarak 2000'li yıllarda 2 yıllık İMYO (İlâhiyat Meslek Yüksek Okulu) mezunları ile Açık Öğretim Fakültesi programı çerçevesinde açılan 2 yıllık Önlisans mezunu olanlardan vâiz olarak atananlar dikkat çekmektedir. Bir kısmı da İHL mezunu olduğu halde sonradan önlisans tamamlayanlardır.

1990'lı hatta daha önceki yıllardan beri lisans seviyesinde (4 yıllık) Yüksek İslâm Enstitüsü mezunlarıyla İlâhiyat Fakültesi mezunu vâiz ve vâizeler büyük çoğunluğu oluşturmaktadır. Dinî yükseköğretim kurumlarının dışında kalan (4 veya 6 yıllık) diğer yükseköğretim kurumu mezunları olarak gösterilenler ise; genellikle çoğunluğu İmam-Hatip Lisesi mezunu olarak görev aldıktan sonra Açık Yüksek Öğretim (AYÖ) kurumunun muhtelif bölümlerinden mezun olanlarla muhtemelen yüksek lisans da yapmış olanlardır.

Tabloda dikkat çeken bir husus ise; vâizlerin cinsiyetlerine göre dağılımıdır. 1990'lı yıllarda ve kuşkusuz daha önceki yıllarda görev yapan bayan vâizlerin (vâizelerin) sayısı erkeklere oranla çok düşük oranda olduğu idi. 2000'li yıllara gelindiğinde vâize sayısında belirgin bir artış gözlenmektedir. Toplam vâizlerin yaklaşık 1/4'ünü bayanlar oluşturmaya başlamıştır. Ancak 2010 yılından itibaren istatistikte, vâizlerin cinsiyete göre dağılımı / oranlaması yapılmaksızın topluca verilmesi dikkat çekmektedir.

İstatistiklerde en çok dikkat çeken husus ise; 2002 yılına kadar münhal (boş) kadroların dolu kadrolardan çok daha fazla olmasıdır. 2007 yılından itibaren münhal kadrolar her geçen yıl azalmış olmakla birlikte 2010 yılında ve sonraki yıllarda münhal kadro sayısı mevcut vâizlerin iki katından fazla olması dikkat çekmektedir. 2014 yılında ise görevli olan vâizlerin sayısı münhal kadronun önüne geçmiştir.

Burada akla gelen soru şudur; yıllar boyu neden çok sayıda vâizlik kadroları boş kalmıştır? İlgisizlik ve müracaat olmamasından dolayı mı, yoksa sosyal ve ekonomik sebeplerle mi? Bu konuda birçok sebep veya gerekçe bulmak mümkündür. Ancak geniş çaplı araştırma yapmadan belli bir-iki sebeple izah yapmak zordur. Onun için biz yalnızca sayısal olarak tespit yapmış olmakla yetiniyoruz.

2010 istatistiklerinden önceki yıllara ait istatistiklerde “vaiz ve cezaevi vaizi” olarak toplu sayı verilirken bu tarihten itibaren cezaevi vaizlerinin sayısı ayrı olarak verilmeye başlanmıştır. Ayrıca; 01.07.2010 tarihinde TBMM’de kabul edilen 6002 sayılı *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun* ile 2012 yılından itibaren vâizler; başvâiz, uzman vâiz, vâiz ve cezaevi vâizi olarak gruplandırılmaya başlanmıştır. (Bk. Tablo: II.)

Tablo: II.

YILLAR	GÖREVİ				KADROLAR		GENEL TOPLAM
	Baş vaiz	Uzman Vaiz	Vaiz	Cezaevi Vaizi	Kadrolu Toplam	Münhal	
2010	-	--	-	45	1242	2250	3492
2011	-	--	-	56	1385	3266	4651
2012	61	153	1193	140	1547	3462	5009
2013	59	144	1121	194	1518	3525	5043
2014	50	147	2115	412	2724	2087	4811
2015							

b. Vâizlerin meslekî başarıları ve verimlilikleri

Türkiye’deki vâizlerin sayısal durumunu tespitten sonra şimdi de; 21. yüzyılın ilk çeyreğinde bulunduğumuz şu yıllarda; “hizmet ifa etmeye çalışan vâiz ve vâizelerimizin ne oranda başarılı ve karşılardaki cemaati tatmin edici vaazlar yapabildikleri” sorusuna cevap aramaya çalışalım. “Bu soruya cevap arayalım” diyoruz ama aslında bu soruya tam ve net cevap verebilecek durumda olmadığımızı da ifade etmeliyiz. Çünkü konu ile ilgili bölgesel nitelikli birkaç araştırmanın dışında henüz geniş kapsamlı araştırmalar yapılabilmemiş değildir.⁵¹ Elbette ki kürsüye çıkan bunca insanın önemli bir kısmından cemaatin çoğunluğu memnundur ve kendilerini zevkle dinleyip, bilgi edinip, feyz almaktadır. Ancak her kürsüye çıkanın aynı başarıyı gösterebildiğini söylemek de mümkün değildir.

⁵¹ Bk. Mehmet Faruk Bayraktar, *Türkiye’de Vâizlik (Tarihçesi Problemleri)*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları (İFAV), İstanbul 1997; Ramazan Buyrukçu, *Din Görevlisinin Temsil Gücü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995; Fahri Kayadibi, *Yaygın Din Eğitiminde Cami ve Görevlileri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000; Hasan Yavuzer, *Çağdaş Din Hizmeti ve Diyanet İşleri Başkanlığı*, Laçın Yayınları, Kayseri 2006.

Yukarıda anlatıldığı gibi Osmanlı Devletinin son asırlarında vâizler genellikle yalnızca dinî alanda edindikleri bilgilerle yetişmekte idiler. Bundan dolayı o dönemin vâizlerinin önemli bir kısmının yaptıkları vaazlarında cemaati tatmin edici bilgiler vermekten uzak kaldıkları dönemin yetkili kişilerinin tespitlerinden hareketle ifade edilmişti.

Cumhuriyet döneminde ise, -din eğitimi ve öğretimi ile dinî hayat bakımından fetret devri olarak da nitelendirilebilecek 1930'lu ve 1940'lu yıllardan sonra- İmam-Hatip Liselerinin açılması, programları arasında meslekî/dinî dersler yanında kültür ve fen derslerinin de yer alması, İlahiyat Fakültelerinde ise temel dinî bilimler yanında zorunlu olarak okutulan felsefe grubu dersleri, din eğitimi, din psikolojisi, din sosyolojisi, dinler tarihi, edebiyat gibi derslere, seçmeli olarak da daha birçok derse yer verilmiş olması vâizlerimizin çok yönlü olarak yetişmelerini sağlamaktadır. Bundan dolayı son yıllarda vâizlerin bilgi ve kültür seviyelerinin giderek arttığını söyleyebiliriz. Buna karşılık toplumun kültür seviyesi de her geçen gün yükselmektedir. Şayet vâizler mesleklerini sevip, benimseyerek, anlatacağı konuya iyi hazırlık yaparak, devamlı gelişen sosyal ve kültürel olayları dikkate alıp onları âyet ve hadisler ışığında doğru yorumlayarak kürsüye çıkıyorlarsa -ki önemli bir kısmının bu anlayışta olduğu bilinmektedir- başarılı olabilmekte ve cemaati doyurucu ve tatmin edici bilgiler verebilmektedirler. Buna karşılık mesleğini benimseyemeyen, kendisini yenilemeden sınırlı sayıda âyet ve hadisten hareketle ve klasikleşmiş ifadelerle kürsüye çıkıyorlarsa -ki maalesef vâizlerin bir kısmı da böyledir- onların başarılarından ve cemaati tatmin edici vaaz vermelerinden bahsedilmesi mümkün değildir. Nitekim -şifahi olarak edindiğimiz bilgilere göre- bu tür vâiz ve vâizeler hakkında müftülüklere sık sık şikayetler gelmekte, halk da günlük sohbetlerinde onları devamlı eleştiri konusu yapabilmektedir. Çünkü cemaat içerisinde küçük yaşta çocuklardan pir-i fani olmuş yaşlı insanlara kadar, kadın-erkek, âlim-cahil, tahsilli-tahsilsiz, köylü-şehirli, esnaf-sanatkâr, öğrenci-öğretmen, hukukçu-iktisatçı, doktor-mühendis kısaca her meslek ve meşrepten insan bulunmaktadır. Eğer vâizlik, kendini yenilemeden, özel hazırlık yapmadan kürsüye çıkıp kalıplaşmış bazı cümlelerle konuşup, vakti doldurmaktan ibaret görülürse çok kolay ifa edilecek bir görevdir. Yok eğer vâizliğin Allah'ın buyurduğu, peygamberin duyurduğu dinin doğru yöntemlerle ve herkesin anlayacağı ifade ve üslûpla tebliğ ve halkı irşad görevi ise -ki öyledir- işte o zaman bu işin pek de kolay olmadığı, sorumluluğunun çok büyük olduğu anlaşılacaktır. Öyle ise, vâizlerin toplumun her kesimini tatmin edecek vaazlar yapabilmesi için artık yalnızca İlahiyat Fakültesi mezunu olmak yetmeyecektir nitekim yetmemektedir. Onların bilgi ve kültür seviyelerinin daha da yükseltilmesi gerekmektedir. Bunun için mevcut vâizlerin tamamına en az yüksek lisans yapma zorunluluğu getirilmeli ve doktora yapabilmeleri için de teşvik edilmelidir. Yeni vâiz alımlarında ise öncelikle doktora yapmış olma şartı

getirilmeli, doktoralı eleman bulunamaması halinde en az yüksek lisansını tamamlamış olma şartı konulmalıdır. Ayrıca, vaaz yapma yöntemleri konusunda uzun süreli ciddi kurslardan geçirilmelidirler.

3. Vâiz ve Vâizeler Hangi Niteliklere Sahip Olmalıdır?

Her konuda olduğu gibi vaaz ve vâizlik konusunda da Hz. Muhammed'in uygulaması yegâne ölçüdür. Peki, Hz. Muhammed vaaz ve hutbelerinde nelere dikkat ederdi? Yapılan nakillerden öğreniyoruz ki Hz. Peygamber cemaate karşı konuşurken zaman zaman sesini yükseltir, gerektiği zaman (konuya göre) yüz ifadesini değiştirirdi.⁵² Ayrıca, konuşmasının etkisini artırmak ve akılda kalıcı olmasını sağlamak amacıyla konuya uygun kıssalara yer verdiğine dair rivayetler de mevcuttur.⁵³

Hz. Peygamber, vaaz ve sohbetlerinde sadeliği, kolaylığı tercih eder ve sahabeyle bu şekilde hitap ederdi. Vaazlarını belli günlerde, kısa, öz ve bıktırmayacak şekilde yapardı. Her Perşembe günleri halka vaaz veren Abdullah b. Mes'ud; 'bunu her gün yapmasını' isteyenlere; "Rasûlullah bize bıkkınlık geleceği endişesiyle özel vaaz zamanı ayırırdı. Ben de size bıkkınlık vermemek için uygun vakitleri gözetiyorum" demiştir.⁵⁴ Çünkü Hz. Peygamberin en mühim ve en başta gelen öğretim metodlarından birisi de Kur'an'ın emrine tabi olarak, bıkkınlık vermeden vaaz etmesi ve öğüt vermesi idi.⁵⁵ Nitekim Kur'an-ı Kerim'de de Hz. Peygamber'in insanlara öğüt verici olduğu ifade edilmekte,⁵⁶ insanlara öğüt vermesi, çünkü öğütün müminlere fayda verdiğinden⁵⁷ bahsedilmektedir.⁵⁸

Rasûlullah'ın uygulamasından hareketle ve zamanımız ülke ve dünya şartlarını dikkate alarak vâiz ve vâizelerde bulunması gereken hususları şu şekilde birkaç madde halinde sıralayabiliriz:

- Vâiz ve vâizeler her şeyden evvel ihlâslı ve samimi olmalıdır,
- Düzenli bir aile yapısına sahip bulunmalıdır,

⁵² Buhârî, "İlim", 28.

⁵³ Bk. Hasan Cirit, *Halkın İslâm Anlayışının Kaynakları; Vaaz ve Kıssacılık*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2002, s. 75-83.

⁵⁴ Müsned, I. 465; Buhârî, "İlim", 11, 12; Müslim, "Münâfikûn", 82-83.

⁵⁵ Hz. Peygamber'in öğretim metodları hakkında geniş açıklamalar için bk. Abdulfettah Ebû Gudde; *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed ve Öğretim Metodları*, (çev. Enbiya Yıldırım), Umran Yayınları, İstanbul 1998, s. 189-193.

⁵⁶ Gâşiye, 88/21;

⁵⁷ Zâriyat, 51/55.

⁵⁸ Vâizlerde/mürşidlerde aranacak vasıflar konusunda geniş açıklamalar için bk. Süleyman Uludağ, *İslâm'da İrşad*, Marifet Yayınları, İstanbul 1981, s. 125 v.d.; Ahmet Lütfi Kazancı, *Peygamber Efendimizin Hitabeti*, Marifet Yayınları, İstanbul 1980.

- Sade, temiz ve düzenli giyinmeli, çevresi ve cemaati üzerinde dış görünüşü ile olumlu etki bırakabilmelidir,
- Dinî ve ilmî kaynaklara hâkim olabilmelidir,
- Geniş bir bilgi birikimine ve kültüre sahip olmalıdır,
- Güler yüzlü ve sempatik tavırlı olmalıdır,
- İnsan ve toplum psikolojisini iyi bilmelidir,
- Hitap edeceği cemaatin bilgi ve kültür yapısını inceleyerek elde ettiği bilgi ve bulgulara göre bir konuşma tarzı geliştirmiş olmalıdır,
- Planlı ve metotlu konuşma anlayışı geliştirmelidir,
- Zamana riayet etme anlayışına sahip olmalı, ezan okunduğu halde sözü uzatarak cemaatin sıkıntıya düşmesine ve olumsuz tepki göstermesine imkân ve fırsat vermemelidir,
- Taşdığı sıfatın ve temsil ettiği kurumun, özellikle İslâm izzet ve şerefini düşürücü tavır ve davranışlardan uzak durmalıdır,
- Günlük hayatında çevresindeki insanlarla, memur-âmir ilişkilerinde, esnaf ve halkla münasebetlerinde dikkatli ve ilkeli olmalı, maddi manevi çıkarları uğruna kişiliğini ve temsil ettiği kurumu rencide edici tavır ve davranış içerisine girmemelidir.

C. Vaazlarda Usûl /Yöntem

1. Vaazlarda Usûl Konusunda Genel Bazı Hatırlatmalar

Vâizler kürsüde cemaate hitap ederken “kolaylaştırıp güçleştirmeme, müjdeleyip korkutmama” ilkesini benimsemeli ve bağıra-çağıra insanları cehenneme sokup sokup çıkarıcı bir anlayışa sahip olmamalıdır. Az da olsa bazı vâiz ve hatiplerimizin yaptığı gibi, bilhassa bayram vaazı ve Cuma hutbelerinde; “bayramdan bayrama, Cumadan Cumaya camiye geleceğinize hiç gelmeyin daha iyi” gibi eleştirici, ürkütücü ve rahatsızlık verici konuşmalardan sakınılmalıdır. Tam aksine, bayram ve Cuma namazına geldikleri için onlar tebrik edilmeli, bundan sonra da namaz kılmaları ve camiye gelmeleri için teşvik edici konuşmalar yapılmalıdır. Bilhassa çocuklar ve gençler bu konuda takdir edilmeli ve onları camiye ısındırıcı üslûpla konuşulmalıdır.

Bu düşünceye karşılık bazı vâizlerimiz; “Kur’an’da korkutucu âyetler de var, cehennem de var, onlardan bahsedilmemeli mi?” diyebilirler. Evet, Kur’an’da yeri geldikçe cennetten bahsedildiği kadar cehennemden, Allah’ın ‘kahhar’, ‘müntakim’ gibi sıfatlarından da bahsedilmektedir. Ancak, Kur’an’da Allah’ın “gafûr-rahîm”, “rahmân ve rahîm” sıfatlarının çok daha fazla yer aldığı hatırdan çıkarılmamalıdır.” Şöyle ki;

Allah’ın Esmâ-i Hüsnâ’sından olan “gafûr”; ‘örtmek, gizlemek, kirlenmekten korumak için bir şeyin üstünü örtmek’ manasındaki ‘gafr’ (gufran, mağfiret) kökünden sıfat olup; ‘birinin kusurunu örten, suçunu

bağışlayan' anlamına gelir. Aynı kökten gelen 'istiğfar' kelimesi, kişinin kusurunun bağışlanmasını Allah'tan talep etmesi anlamındadır. Kur'an-ı Kerim'de 'gafır' kökünden türemiş 234 kelime mevcuttur. Bunların 5'i yine 'affetmek, bağışlamak' manasında olmak üzere insana nisbet edilmiştir. 61'ini muhtelif fiil kalıplarının, diğerlerini de çeşitli sıfat ve isimlerin (gâfir, gafûr, gaffâr, gufrân, mağfiret) oluşturduğu toplam 187 kelime doğrudan Allah'a izafe edilmiştir. 42 kelime ise 'istiğfar' kavramı etrafında şekillenmiştir ki bunlar da sonuç itibariyle Allah'ın gafûr ismine râcidir.⁵⁹

Kezâ; Kur'an'da, Allah'ın Esmâ-i Hüsnâsı arasında yer alan ve 'şefkat ve merhamet eden' anlamına gelen 'rahmân' kavramı 119 yerde fiil kalıbında, 92 yerde de 'rahmet' şeklinde geçmektedir. Rahman ismi 57, Rahim ismi -Hz. Peygambere nisbet edildiği (et-Tevbe, 9/128) bir yer hariç- 114 yerde tekrarlanmıştır.⁶⁰

Bunlara karşılık 'kahhar'ın Kur'an-ı Kerim'de yalnızca 6 (altı) defa geçtiği,⁶¹ 'müntakim' (suçluları cezalandıran)'in ise 13 yerde geçtiği unutulmamalıdır.⁶²

İşte bundan dolayı diyoruz ki; şayet vâizlerimiz ve hatiplerimiz bu konuda kemiyet ve keyfiyet hesabı yapacaksa, Kur'an'daki bu durumu göz ardı etmemeli, konuşmalarında azarlama, kınama, tehdit ve korkutma yerine, çoğunlukla insanları müjdeleyerek, Allah'ın af ve mağfiretinin çok geniş olduğuna vurgu yapmak suretiyle onları umutlandırma yol ve yöntemini benimseyen bir anlayışa sahip olmalıdırlar.⁶³

2. Bazı İlim Adamlarına Göre Vaazlarda Usûl

Yukarıda vaazlarda usûl konusunda yapılan genel bazı hatırlatma ve tavsiyelerden sonra şimdi de iki önemli ilim adamımızın bu konudaki tavsiyelerine göz atalım. Bunlardan *birincisi*; Osmanlı Devleti döneminde (XVI. asırda) yetişmiş ilim adamlarından Taşköpri-zâde Ahmed Efendi'dir. *İkincisi ise*; Osmanlı Devleti döneminde yetişmiş olmakla birlikte Cumhuriyet döneminde müftülük ve Diyanet İşleri Başkanlığı gibi önemli görevler ifa eden Ömer Nasuhi Bilmen'dir.

a. Taşköpri-zâde'ye Göre

Taşköpri-zâde Ahmet Efendi XVI. asırda (901/1495 - 968/1561) yaşamış bir İslâm âlimidir. Taşköpri-zâde'nin *Miftahu's-Saade* isimli eseri, oğlu

⁵⁹ Bekir Topaloğlu, "Gafûr", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XIII, 286.

⁶⁰ Bekir Topaloğlu, "Rahmân", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, 415.

⁶¹ Bekir Topaloğlu, "Kahhar", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIV, 169.

⁶² Bekir Topaloğlu, "Müntakım", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, 23-24.

⁶³ Bu konuda geniş açıklamalar için ayrıca bk. Ebû Gudde; *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed ve Öğretim Metodları*, s. 73 v.d.

Kemaleddin Mehmed Efendi tarafından *Mevzuâtü'l-Ulûm* ismiyle iki cilt halinde Osmanlı Türkçesine çevrilmiştir. Taşköprü-zâde, söz konusu eserinin (*Mevzuâtü'l-Ulûm'un*) birinci cildinde yer alan “*Vaaz Etmenin Edepleri*” başlığı altında (özetle) şöyle demektedir:⁶⁴

Eğer bir mekânda konuşmak gerekirse; insanları beş emirden beş emire (beş şeyden beş şeye) davet etmelidir: Şek'den yakîne, riyâdan ihlâsa, rağbetten (dünyaya düşkünlükten) zühde, kibirden tevazua, adâvetten (düşmanlıktan) nasihate (iyiliğe davete).

Ve dahi gerektir ki; (vâizin) kavli fiiline muhalif olmayıp belki emrettiği amel ve evsaf ile, iyilikle evvela kendisi âmil ola. Nitekim demişlerdir:

Böyle ayb'olmaz ki nehy-i münker idüb zâhira,

İdesin tenhada lakin cümlesine ictirâ...

Bu ne büyük ayıptır, hangi yola saparsın,

Günâhdan men edersin, tenhada sen yaparsın.

Va'z eden kişi Rasûlullah (sav)'ın hadis-i şerifini, en güzel şekilde yorumlayarak anlatmalı. Şehâdeti makbul olmayan kimselerden hadis nakletmemelidir. Çünkü dürüstlüğünden şüphe edilen bir kimseden hadis

⁶⁴ Taşköprü-zâde Ahmed Efendi, XVI. asırda Osmanlı devletinin yetiştirdiği en ünlü ilim adamlarından biridir. 901/(1495) tarihinde Bursa'da doğmuştur. Babası Taşköprü-zâde nisbesiyle anılan Muslihiddin Mustafa Efendi'dir. Ahmed Efendi, yıllar süren medrese tahsilinden sonra 931 (1525)'de Dimetoka'daki Oruç Paşa Medresesine müderris oldu. Ertesi yıl İstanbul'da Hacı Hasan Medresesine nakledildi. Akabinde İstanbul ve Edirne'de birçok medresede müderrislik görevini sürdürdü. 952 (1545)'de Bursa Kadılığına atandı. İki yıl sonra İstanbul'da Sahn-ı Semân Müderrisliğine döndü. 958 (1551)'de İstanbul Kadısı oldu. 968 (1561)'de vefat etti.

Taşköprü-zâde; kelâm, fıkıh, tefsir, ahlâk, mantık, biyoloji, Arap dili ve edebiyatı, ilimler tarihi, tıp gibi alanlarda Arapça olarak çeşitli kitaplar yazdı. Bir din âlimi olmakla birlikte ilimler tarihi ve biyografi alanında da eserler verdi. Özellikle İslâm ilimleri tarihi niteliğindeki *Miftahü's-saade* isimli eseriyle Osmanlı dönemi âlimlerini tanıttığı *eş-Şekâiku'n-numaniye* son derece önemlidir. (Geniş bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Taşköprüzâde Ahmed Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXX, 151-152).

Taşköprü-zâde'nin *Miftahü's-saade* isimli eseri, oğlu Kemaleddin Mehmed Efendi tarafından “*Mevzuâtü'l-ulûm*” adıyla iki cilt halinde Türkçeye (Osmanlıcaya) çevrilmiş ve yayımlanmıştır. (Tab'ı; Ahmed Cevdet, Dersaadet İkdâm Matbaası, İstanbul 1313). Burada; *Mevzuâtü'l-ulûm'un* birinci cildinde yaptığı açıklamalara göre “*Va'z Etmenin Edepleri*” başlığı altındaki görüş ve tavsiyelerini sadeleştirerek ve özetle naklettik.

naklederek anlatırsa kendisinin dürüstlüğünden de şüphe edilir ve kendisi de yalancılardan biri konumuna düşer.

Ve dahi vâiz olanlara lazımdır ki; doğruluğundan emin olmadıkça eski ümmetlerin kıssalarını ve hikâyelerini nakletmemelidir. Zira böyle kıssaların anlatılması fitne zamanlarında ortaya çıkmış bir bid'attir.

Ve dahi gerektir ki; va'za başlarken hamd, salât ve eûzü-besmele okumalıdır. Tegannîden ve yaygınlaşmış galat sözlerden sakınıp, en doğru ve güzel lugâta göre konuşulmalıdır.

Ve dahi (vâiz) sesini çok yükseltmemelidir; zira seslerin en çirkinini en yüksek olanıdır. Ancak ses zaruret kadar yükseltilmelidir. Fasih kelâm söyleyip (dinleyenleri) şüpheye düşürmemeli. Konuşurken ağzını doldurarak konuşmaktan, ağzın yanlarını hareket ettirmekten, kendini zorlamaktan sakınılmalıdır. Sözleri birbirini tutmalı ve güzel sözler birbirini tamamlamalıdır. Sözler açık seçik olmalı ve hakkını vererek konuşulmalıdır. Zira Hazreti Peygamberin (sav) mübarek sözleri aralıklı, zâhir ve her dinleyenin kolaylıkla anlayabileceği şekilde idi. Hatta her bir kelimesi sayılmak istense, sayılabilirdi.

Ve dahi kelâmını dinleyenlere duyurabilmelidir; zira Nebi (sav) üç defa selâm verip ve sonra konuşurlar ve her inci gibi sözlerini üç kere tekrar ederlerdi.

Ve kelâmında doğru konuşmalı; nazım ve seci'e tutulup kalmamalıdır. Zira Nebi (sav) ondan men edip; "ben ve ümmetimin muttakileri tekellüften, kendini zorlamaktan uzağız" buyurmuşlardır. Ve dahi "kâhinlerin seci'i gibi seci'den sakınınız" buyurmuşlardır.

Ve dahi kelâmında Nebi (sav) salavâtı ve kelime-i tevhid ve istiğfarı çok yapmalı; bilhassa nakledeceği hadisi düşündüğü zaman hatırlayamazsa, böyle okuyarak hatırlar. Yahut okuduğu salavât o hadisin yerine geçer. Hadis-i şerifi unutmaktan kurtulmak isterse; "hayrı hatırlatan Allah Teâlâ'ya hamd olsun" demelidir.

Ve dahi va'zında mutemed kitaplardan nakiller yapmalı; meselâ; İmam Gazâlî'nin İhyâ'ul Ulûm'u, İmam Nevevî'nin Riyâzü's-Sâlihîn'i ve Ezkâr isimli kitapları, İbni Hemmam'ın duâ hakkındaki Silâhü'l-mü'min isimli kitabı, İmam Subkî'nin Şifâu's-sıkam fî ziyâreti'l-enâm isimli kitabı gibi. İbni Cevziye'nin Mevâiz kitabı da olabilir.

Ve dahi va'zına karşılık halktan ücret almamalıdır; eğer, geçinmek için maaşa/ücrete ihtiyacı olursa beytü'l-mâl'den almak gerekir. Beytül mâlden alabileceği ise beyan (tespit) olunmuştur.⁶⁵

Taşköpri-zâde Ahmet Efendî'nin XVI. asırda Vâizlere yaptığı tavsiyeler böyledir, günümüz vâizlerine de ışık tutucu mahiyettedir.

⁶⁵ Bk. Taşköpri-zâde Ahmed Efendî; *Mevzuâtü'l-ulûm*, (çev. Kemaleddin Mehmed Efendî), Dersaadet İkdâm Matbaası, İstanbul 1313, s. 98-100.

b. Ömer Nasuhi Bilmen'e Göre

Vaazlarda usûl / yöntem konusunda Osmanlı devleti döneminde yetişip, daha gençlik döneminde müderrislik ve dersîamlık yapan, Cumhuriyet döneminde ise 1943 yılından itibaren İstanbul Müftülüğüne getirilen, 30.06.1960 - 06.04.1961 arasında (9 ay gibi kısa süreli) Diyanet İşleri Başkanlığı da yapmış olan Ömer Nasuhi (Bilmen) (1883-1971) ise Sebilürreşad'da yayınlanan "Vaaz ve Vâizler" başlıklı bir yazısında vâizlere şu tavsiyelerde bulunmaktadır:⁶⁶ (Kısmen sadeleştirerek maddeler halinde naklediyoruz):

Nâsa (insanlara) vaaz ve nasihatta bulunacak zatların aşağıdaki esaslara dikkat etmeleri lazımdır. Aksi takdirde vaaz ve nasihatten beklenen faydalar tecelli edemez:

1. Vâiz güzel hâle, güzel ahlâka sahip olmalıdır. Temiz ve samimi kalbiyle, nezahat-i ahlâkiyesiyle cemaate örnek olacak halde bulunmalıdır. İnsanlara tavsiye edeceği şeyleri kendisi de mümkün mertebe amel ederek "lime tekûlûne mâlâ tef'alûn" İlâhî uyarısına maruz kalmaktan sakınmalıdır. Ne kadar âlim olursa olsun insanlar arasında kötü haliyle tanınmış olan bir vâizin sözleri cemaatin kalbini teshir edecek kuvveti haiz olamaz. Böyle vâizler hakkında; "önce nefsinin sonra insanları uyar" denilir.

2. Vâiz, cemaat hakkında her suretle hayır ve iyilik istemelidir. Her türlü fasit arazlardan uzak olarak yalnız cemaatin irşadını, aydınlanmasını hedef edinmelidir. Şahsiyetten, siyasi cereyanlardan kaçınmalıdır. Mücerred fazilet ve dirayet göstermek veya hasis bir menfaat temin etmek maksadıyla yapılan vaazlar cemaat üzerinde arzu edilen tesiri bırakmaz.

3. Vâiz, söyleyeceği şeyleri evvelce tertip ve düzene koymalı, sadece kalbinden geçenlere itimad ederek mevzuu güzelce temin etmeden hitabet kürsüsüne çıkmamalıdır. Bu suretle hareket etmeyen vâizlerden birçoğu arzu edilen derecede muvaffakiyet elde edemez.

4. Vâiz, güzel beyana, nezahat-i lisana dikkat etmeli, sözlerinin tesirini izale edecek hoş olmayan bir beyan ile dinleyenlerin işitmelerini rencide etmeden ve hususen cemaate kalplerini kırarak, nefretlerini kazanacak bir tarzda hitap etmekten sakınmalıdır. Meselâ; cemaati kızdırmamak için muhatap sîgası yerine çoğunlukla cemaatin dışında sîga kullanmalı, 'siz' yerine 'biz' demelidir.

5. Vâizler, toplumun ruhi hastalıklarını tedavi edecek doktorları mesabesinde dirler. Binaenaleyh bir vâiz kendisinden istifade etmek isteyen cemaatin ruhsal hastalıklarını, hayattaki ihtiyaçlarını güzelce teşhis ederek

⁶⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, "Vaaz ve Vâizler", s. 265-267.

ona göre vaazının konusunu belirlemelidir. Hastalığı teşhis etmeden tedaviye kalkışmak câiz olmadığı gibi cemaatin ruhsal ve toplumsal hallerini anlamadan nasihatte bulunmak da muvafık değildir. Meselâ; bütün bütün dünyaya dalmış olan bir cemaate dünyayı tavsiye etmek veya aksine dünyadan alakayı keserek ahrete yönelmiş kişilere de ahreti tavsiye etmek hasıl-ı tahsil kabilinden olacağından sevap olamaz. Her halde cemaatin hallerini göz önünden uzak tutmamalıdır. Cemaati meydana getiren çeşitli fikirlere sahip kişilerin ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak kâh dinin emirlerinden ve kâh dünyevi hallerden münasip bir surette bahsetmek lazımdır.

6. Vâiz, cemaatin kalplerini şenlendirebilmek için vaazının konusunu mümkün mertebe çeşitli kısımlara ayırmalıdır. Münhasıran bir hususa müteallik olan mevzular cemaati sıkır, usandırır. Meselâ; bir saatlik bir vaazın konusu yalnız namaz veya yalnız oruç meselesine ait olur yahut yalnız ticaret ve ziraat gibi iktisadî meselelerden birine dair bulunursa bu vaaz mutlaka cemaatten birçoğunun dağılmasıyla neticelenir. Bu cihet tecrübeyle sabittir. Binaenaleyh vaazın mevzuu -aralarında insicamı sağlamak şartıyla- çeşitli meseleleri ihtiva etmelidir.

7. Vâiz, muhtelif tabakalara mensup bir cemaate vaaz ettiği takdirde hepsinin hallerini dikkate almalıdır. Avamdan olanlar vaaz ve nasihate şiddetle muhtaç oldukları gibi ilmen, irfânen yüksek bir tabakaya mensup bulunan kişiler de bazen vaaz ve nasihat ihtiyacını hissederler. Sözlerinden istifade olunur kişilerin nasihat meclislerinde bulunmak herkes için bir ruhi ihtiyaç mesabesinde. Bazen olur ki; bir kişi kendisinden pek âlâ bildiği bir hakikati itimad ettiği diğer bir kişinin lisanından işittiği zaman nazar-ı intibahı açılır, kalben başka bir inşiraha mazhar olur. Binaenaleyh vaazın konusu mümkün mertebe yeknesak olmamalı, cemaatten her birinin ruhunu okşayacak, istifadesini temin edebilecek bir tarzda bulunmalıdır.

8. Mev'ızalar çoğunlukla hitabiyat kabilindedir. Binaenaleyh vâiz kat'i bir lüzum görmedikçe bir mesele hakkında uzun uzadıya tetkiklerde bulunmamalıdır. Beyan edeceği meseleleri mümkün mertebe cemaatin zihnini yormaksızın anlayabilecekleri bir tarzda irad etmelidir. Cemaatten nihayet birkaç zatın zevkine varabileceği mühim meseleleri uzun uzadıya mevzuu bahis etmek vaazın tadını kaçırır, cemaatin dağılmasına sebep olur. Bununla beraber ibadete, ahlâka, topluma ve diğer şeylere dair konuları da cemaate kanaatbahş olacak derecede anlatarak aydınlatmak lazımdır.

9. Vâiz, mütevazı, güzler yüzlü, şirin sözlü olmakla beraber ilmin şerefini korumak, sözlerinin tesirini temin için vakur olmalıdır. Yapacağı vaazın ehemmiyetini yok edecek surette hafifmeşreplik göstermekten, cemaati güldürecek tarzda söz söylemekten ve uygun olmayan vaziyetler almaktan kaçınmalıdır. Hele efkâr-ı selimenin kabul edemeyeceği hikâye ve rivayetlerden son derece kaçınmalıdır. Lüzumu halinde nakledeceği

hikâyeler, temsiller ise ibret verici, hikmet perver bir halde olmalı, mev'ızanın kıymetini yok edecek derecede uzun olmamalıdır.”

Ömer Nasuhi (Bilmen)'nin Cumhuriyetin ilk yılında (1340/1924'te) kaleme alıp yayınladığı makalesinde vâizlere yaptığı tavsiyeleri böyledir. Taşköpri-zâde Ahmet Efendi'nin tavsiyelerinde olduğu gibi, Ömer Nasuhi Bilmen'in tavsiyelerinin de zamanımızda hüsnü kabul göreceğinde kuşku yoktur.

Sonuç

Baştan beri vâizlik, vâizlerimiz ve vaazlar hakkında yapılan tespit ve açıklamaların ardından tekraren ifade etmek isteriz ki, vâizlik çok önemli bir görevdir. Çünkü vâizler, Allah Rasûlünün tebliğ görevinin temsilcileridir. Onlar, cami cemaatinin olduğu kadar tüm toplumun mürebbileri konumundadırlar. Hz. Muhammed'den günümüze bu görevi kesintisiz devam ettiren vâizler Müslümanlar üzerinde önemli izler bırakmış ve onların dinî hayatlarına yön vermede etkin rol oynamışlardır.

Vaazlar yaygın eğitim, vâizler ise yaygın eğitimin muallimleridir. Her seviyede muallimlik yapanlar için olduğu gibi vâizler için de bilgi ile kişilik ve karakter en önemli, olmazsa olmaz şartlardır. Ancak salt bilginin yeterli olmadığı da malumdur. Bilgisini doğru zamanlarda ve doğru yöntemlerle, ihlâsla anlatabilen vâiz başarılı ve dinleyici üzerinde etkili olur. Gereksiz konulara girilmeden, argo kelime ve deyimlerden uzak durularak, temiz ve düzgün cümlelerle, konuşulan mekânın genişliği ve dinleyicilerin yoğunluğu ve zaman dikkate alınarak konuşulması verimi artırır. Cemaat içerisinde her tür siyasi ve ideolojik gruplara mensup insan olacağı için bu tür konulara girilmeden, salt dinî ve ilmî konularda vaaz yapılması esas olmalıdır. Çünkü; bir siyasi veya ideolojik grubun, cemaatin, açıkça veya dolaylı şekilde övülerek, diğerlerinin yerilerek konuşulması gruplaşmalara sebep olacağı gibi vâizin güvenilirliğini kaybetmesine de sebep olur.

Vâizlerin en büyük örneği olan Hz. Muhammed (sav), ümmetinin ihtiyaçlarını dikkate alarak konuşmuş, sorulara uygun cevaplar vermiş ve açıklamalarda bulunmuştur. Kendisini dinleyip de yaptığı konuşmayı veya verdiği cevapları anlamayan olmamıştır. Öyle ise günümüz vâizleri de böyle konuşmalıdır.

Allah Resûlü'nün; *“Hiç ölmeyecekmiş gibi dünya için, yarın ölecekmiş gibi ahiret için çalış”* tavsiyesine uyularak konuşmalarda dünya-ahiret dengesi gözetilmelidir. Halk ne dünyadan el-etek çekecek şekilde inzivaya yönlendirilmeli ve ne de ahiret âlemini unutturacak şekilde dünyaya özendirilmeli, ifrat ve tefrit anlayışından uzak, yaşanılan çağın özelliklerini ve şartlarını dikkate alarak orta yolda bir üslûp benimsenmeli ve öyle konuşulmalıdırlar.

Kürsüden sert ve karamsar ifadelerle hitap etmek, cemaat arasında büyük günah işleyenleri kast ederek suçlayıcı bir tarzda konuşmak, onların yanlış ve günahlarında ısrar etmelerine ve camiden ve cemaatten kopmalarına ve hatta dinden uzaklaşmalarına bile sebep olabilmektedir. Oysa, güler yüz ve sempatik tavırla, günahları değil sevapları öne çıkarıp takdir ve teşvik edici ifadelerle konuşan vâiz cemaat üzerinde daha olumlu tesir bırakmaktadır.

Vâizler, ses tonunu iyi ayarlayarak kendisini dinleyen herkesin rahatlıkla duyabileceği ve net mesajlar verici konuşmalar yapmak durumundadırlar. Ne söylemek istediği net olarak anlaşılamayan, düzgün cümlelerle cemaate hitap edemeyen, ihlâs ve samimiyetten uzak, yüksek ses tonuyla bağır-çağır konuşmayı başarı zanneden veya tam aksine kendisini dinleyenler tarafından yeterince duyulup anlaşılamayacak şekilde kısık sesle konuşan vâizlerin etkili ve başarılı oldukları söylenemez.

“Hz. Muhammed kıssalara da yer vermiştir” diye vaazlara kıssa ile başlayıp, kıssa ile tamamlamak doğru değildir. Bilhassa ‘İsrailiyat’ olarak nitelendirilen, dinin özüyle ve tevhid akidesiyle bağdaşmayan muhayyel kıssalardan uzak durup, Kur’an ve sahih hadislerde anlatılan kıssalara yer vermenin maksada daha uygun olacağı unutulmamalıdır.

Vâiz, riyaya yol açan yapmacık üslûptan sakınmalı, dinin emir ve yasaklarını, İslâm’ın temel esaslarını, hak ve adâlet anlayışını, dinin topluma sunduğu barış, kardeşlik, feragat, fedâkârlık ve hoşgörüyü dayanan ahlâkî erdemlerini tatlı bir üslûpla anlatmalı ve insanları dini bütün güzellikleriyle yaşamaya özendirebilmelidir.

Son olarak, yukarıda da yer verdiğimiz bir teklifi burada tekrar etmek istiyoruz: çağımız şartlarında vâizlerin toplumun her kesimini tatmin edecek vaazlar yapabilmesi için artık yalnızca İlahiyat Fakültesi mezunu olmak yetmemektedir. Vaaz etmek üzere kürsüye çıkan vâiz ve vâizelerin bilgi ve kültür seviyelerinin daha da yükseltilmesi şarttır. Bunun için mevcut vâizlerin tamamına en az yüksek lisans yapma zorunluluğu getirilmeli ve doktora yapabilmeleri için de teşvik edilmelidir. Yeni vâiz alımlarında ise öncelikle doktora yapmış olma şartı getirilmeli, doktoralı eleman bulunamaması halinde en az yüksek lisansını tamamlamış olma şartı konulmalıdır. Ayrıca, vaaz yapma yöntemleri konusunda da uzun süreli ciddi kurslardan geçirilmelidirler.

Sözlerimizi merhum Mehmet Akif Ersoy’un şu beytiyle tamamlayalım:

Doğrudan doğruya Kur’an’dan almalı ilhamı,

Asrın idrakine söyletmeliyiz İslâm’ı...

Kaynaklar

- Abdulbâkî, M. F., *el-Mu'cem*.
- Akseki, Ahmet Hamdi, "Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Rapor", *Sebilürreşad*, 5 (100/Nisan 1951)
- , "Din Tedrisatı ve Dinî Müesseseler Hakkında Rapor", *Sebilürreşad*, 5 (105 Haziran 1951)
- Aksekili Ahmet Hamdi, "Medresetü'l-İrşad", *Sebilürreşad*, 21 (538-539/6 Zilkâde 1341 - 21 Haziran 1339).
- "Şeriâtı Menfaat ve Keyiflerine Alet Eden Vâizler", *Sırat-ı Müstakîm*, 7 (182/16 Şubat 1327 - 11 Rebiülevvel 1330).
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları 1989.
- Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul: Dergâh Yayınları 1983.
- Balıkesirli Sireti, "Ramazan Vaazları", *Sebilürreşad*, 1-8 (21-203).
- Banguoğlu, Tahsin, *Kendimize Geleceğiz*, İstanbul: Derya Dağıtım Yayınları 1984.
- Başgil, Ali Fuat, *Din ve Lâiklik*, İstanbul: Yağmur Yayınları 1977.
- Bayraktar, Mehmet Faruk, *Türkiye'de Vâizlik (Tarihçesi Problemleri)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları (İFAV) 1997.
- Bilgin, Beyza, *Türkiye'de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri*, Ankara: Emel Matbaacılık 1980.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, "Vaaz ve Vâizler", *Sebilürreşad*, 23 (589/15 Receb 1342 - 21 Şubat 1340/1924).
- Buyrukçu, Ramazan, *Din Görevlisinin Temsil Gücü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1995.
- Beyânü'l-Hak*, 2-3(39); (40), (41), (42), (43).
- , 4-5 (64), (65), (80), (6 Şevval 1328).
- Buhârî, *el-Camiü's-Sahih*, İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiye 1979.
- Ceride-i İlmiye*, "Islah-ı Medârise Dair", Nüsha-i Fevkalade (20 Z. Kade, 1332/27 Eylül 1330);
- , 3 (31) (Cemaziyelüla, 1335).
- , 5 (51), (Rebiülevvel 1338); (52), (53), (54), (55), (56), (58), (59), (62), (71).
- CHP Yedinci Kurultay Tutanağı, Ankara 1948.
- C. F. "Vaaz-Vâizler", *Beyânü'l-Hak*, 6-7 (175).
- Cirit, Hasan, *Halkın İslâm Anlayışının Kaynakları; Vaaz ve Kıssacılık*, İstanbul: Çamlıca Yayınları 2002.

- ___, "Vaaz", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, 404-407.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük*.
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi*, 051.V 05 - 2 - 1- 31.
- Diyanet İşleri Başkanlığı İstatistikleri 2010, 2011, 2012, 2013, 2014*.
- Düstûr*, 2 (Tertib-i Sâni).
- ___, 6 (Tertib-i Sani).
- ___, 9 (Tertib-i Sâni)
- ___, 9 (2 Nisan 1333/1917 -10 Cemaziyelâhir 1335).
- ___, 8 (Tertib-i Sâni),
- ___, 9, (Tertib-i Sâni)
- ___, 10 (Tertib-i Sâni)
- ___, 11 (Tertib-i Sâni)
- ___, *Medresetü'l-Vâizîn Nizamnâmesi*, II/b.
- Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, Humus 1965-1974.
- Ebû Gudde, Abdulfettah, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed ve Öğretim Metodları*, (çev. Enbiya Yıldırım), İstanbul: Umran Yayınları 1998.
- Ergin, Osman; *Türk Maarif Tarihi*, I-II [1. cilt], İstanbul Eser Neşriyat 1977.
- Ethem Rûhi (Talebe-i Ulûm'dan), "Dertlerimiz: Cercilik", *Sebilürreşad*, 10 (248) (7 Receb 1331 Perşembe - 30 Mayıs 1329).
- Fazlurrahman, *İslâm ve Çağdaşlık* (çev. Alpaslan Açıkgenç - M. Hayri Kırbasoğlu), Ankara: Fecir Yayınları 1990.
- Gündüz, Turgay, *Kur'an'da Korku Motifi (İnzar Kavramına Eğitimsel Yaklaşım)*, İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları 2004.
- H. Medresetü'l-Vâizîn, *Sebilürreşad*, c. 11, (273/5 Muharrem 1332 - 21 Teşrin-i Sâni 1329).
- "Hutbe ve Mevâiz", *Sebilürreşad*, 2-9 (48-230); 2-9 (49-231); 2-9 (50-232).
- İlmiye Salnamesi, Birinci Defa, İstanbul: Matbaa-i Âmire 1334.
- İpşirli, Mehmet, "Cer", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VII, 388-389.
- Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak fi İhtiyârî'l-ehak*, (İslâm'da Tenkid ve Tartışma Usûlü adıyla sadeleştiren Mustafa Kara), İstanbul: Marifet Yayınları 1981.
- Kayadibi, Fahri, *Yaygın Din Eğitiminde Cami ve Görevlileri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 2000.
- Kazancı, Ahmet Lütü, *Peygamber Efendimizin Hitabeti*, Marifet Yayınları, İstanbul 1980.
- Müslim, *Sahih*, Beyrut, 1956.
- Müsned, I. V.
- Nadi, Nadir, "Din ve Devlet" (başlıklı yazısı) *Selâmet Mecmuası*, sayı 10, 1948.

___, "Din ve Devlet" (başlıklı yazısı) *Dem dergi*, 2 (1/Ekim-Kasım-Aralık 2007).

Nesâî, *es-Sünen*, Mısır, ts.

Öcal, Mustafa, *Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba'dan İmam-Hatip Liselerine*, İstanbul: Önder Yayınları 2011.

___, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi -Mukaddime Kitap-*, İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları 2011.

___, *100. Yılında İmam-Hatip Liseleri (1913-2013)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013.

Parmaksızoğlu, İsmet, *Türkiye'de Din Eğitimi*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 1966.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I.II.III., İstanbul Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 1971.

Taşköpri-zâde Ahmed Efendi, *Mevzuâtü'l-ulûm*, (çev. Kemaleddin Mehmed Efendi), İstanbul: Dersaadet İkdâm Matbaası, 1313.

"Tevhid-i Tedrisat İlga-yı Tedrisat Demek midir?", *Sebilürreşad*, XXIV. Aded 602, 26 Şevval 1342/29 Mayıs 1340 (1924).

Tirmizî, *es-Sünen*, Mısır 1962.

Topaloğlu, Bekir, "Gafûr" *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XIII, 286-287.

___, "Kahhar" *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIV, 169-170.

___, "Müntakım" *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, 23-24.

___, "Rahmân" *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, 415-417.

Uludağ, Süleyman, *İslâm'da İrşad*, İstanbul: Marifet Yayınları 1981.

Yavuzer, Hasan, *Çağdaş Din Hizmeti ve Diyanet İşleri Başkanlığı*, Kayseri: Laçın Yayınları 2006.

Yavuz; Hulusi, *Osmanlı Devleti ve İslâm*, İstanbul: İz Yayıncılık 1991.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Taşköpri-zâde Ahmed Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXX, 151-152.

Yazıcı, Nesimi, "Osmanlıların Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler", *Diyanet Dergisi*, 4 (Ekim-Kasım-Aralık 1991/27), s. 55-123.